ژیانی کوردەواریی لە تێڕوانینی چەند گەشتیارێکی بیانیدا

پ. د. دڵشاد عەلی

هەرێمی کوردستان/ عیراق

پوختە:

لەم لێکۆڵینەوەیەداو بە ئامانجی هەڵێنجانی کۆمەڵێ زانیاری نوێی پەیوەست بە ژیانی کوردەوارییەوە ئاور لە گەشتنامەی هەندێ لەو گەشتیارە بیانیانە دراوەتەوە کە لەسەدەی نۆزدەدا هاتوونەتە کوردستان.

لێکۆڵینەوەکەش لەم دوو بەشە پێکهاتووە:

بەشی یەکەم بریتییە لە دوو پار یەکەمیان تەرخان کراوە بۆ هەندێ باسی ناو گەشتنامەکان کە گرنگی خۆیان هەیەو تا ئێستا نەبوونەتە جێی بایەخ پێدانی لێکۆڵەران پاری دووەمیش تەرخان کراوە بۆ دەرخستنی هەندێ لەو کەموکوورییانەی لە وەرگێرانی گەشتنامەکاندا بۆ سەر زمانی کوردی بە دی دەکرێن.

بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکەش تەرخان کراوە بۆ ئاوردانەوەیەکی زانستانە لەو دیاردەی تالانی و دزی و جەردەییەی کە زووربەی گەشتیارەکان باسیان لێوە کردووە بەو ئامانجەی رووی راستەقینەی ئەو دیاردەیە بخەینە بەردەست.

لە کۆتاییشدا ئەو ئانجامانە خراونەتە بەردەست کە لێکۆڵینەوەکە گەلاڵەی کردوون.

پەیڤێن سەرەکی: *ژیانی کوردەواریی، گەشتیاری بیانی، گەشتنامە، یاداشتنامە.*

پێشەکی:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا، وەک لە ناونیشانەکەیدا دیارە، ئاور لە قۆناغێکی مێژوویی ژیانی کوردەواری کە سالانی سەدەی نۆزدەیەو رەهەندو بوارە کلتووری و کەلەپوورییەکانی لە یاداشتنامەی ئەو گەشتیارە بیانیانەدا تۆمار کراون کە سەردانی کوردستانیان کردووە، تێروانینیشمان بۆ ئەو قۆناغە مێژووییەو بۆ یادشتنامەکانیش لەسەر دوو بنەما گەلاڵە کردووە:

یەکەمیان: ئەوەیە کە مێژووی هیچ میللەت و نەتەوەیەک، نە سەرتاپای سپییەو نە سەرتاپاشی رەشە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

دووەمیان: ئەوەیە کە چەندە نووسینەوەی مێژوو بە شێوەیەکی زانستانە گرنگە، هێندەو بەڵکو زیاتریش، خوێندنەوەی مێژوو بە شێوەیەکی زانستانەش گرنگە، چونکە هەر بە خوێندنەوەی زانستانە دەتوانرێ پەردە لە رووی زانیارییە شاراوەکان هەڵبدرێنەوەو زانیارییە نادروستەکانیش راست بکرێنەوە هەرچی دەربارەی گەشتنامەی بیانییەکانیشە، ئەوا وەک ئاشکرایە تا ئەمرۆش گەشتنامەی ئەو گەشتیارانەی کە لە سەدەکانی رابردوودا بەگشتی و لە سەدەی نۆزدەدا بەتایبەتی سەردانی کوردستانیان کردووە، سەرچاوەیەکی هێندە گرنگن کە دەکرێ زانستانە لە نووسینەوەی مێژووی کوردستان و جوگرافیای کوردستان و رەهەندەکانی ژیانی کوردەواریدا سوودیان لێ ببینرێ و گەلێ لاپەرەی شاراوەی کوردستانیان پێ رۆشن بکرێنەوە و زۆر لەو بۆچوون و تێروانینە نادروستانەشیان پێ راست بکرێنەوە کە لە مێژووی میللەتانی تردا و لەو لێکۆڵینەوانەدا دەبینرێن کە نەرینیانەو دوژمنکارانە لە کوردیان روانیوەو هەوڵێ شێواندنی رەهەندە کلتووریەکانیان داوە

ئامانجی سەرەکی لێکۆڵینەوەکەش، ئاوردانەوەیە لەو دیاردەی تاڵانکرد و دزی و جەردەییەی کە زووربەی گەشتیارەکان کەم و زۆر باسیان لێوە کردووەو وەک سیماو شەقڵێکی نەرێنی کوردەواری و بەشێک لە کلتووری کوردەواری تێیان روانیوە و وایان پیشان داوە کە کوردستان وڵاتێکی هێندە پر لە مەترسیە کە مرۆڤ ناتوانێ دڵنیا بێت لە ژیانی خۆی بە تایبەتی بۆ بێگانەکان، ئەمە لە کاتێکدا سەرجەمیان، بێ ئەوەی تووشی رووداوێکی ئەوتۆ بووبن کە کیانیانی تێدا کەوتبێتە مەترسییەوە یان تاڵانکرابن، چۆن هاتوون هەر بەو جۆرەش بە رێزەوە پێشوازیان لێکراوەو بە رێزیشەوە بەرێ کراون، جا بۆیە بە پێویستمان زانی ئاورێ لەو باسە بدەینەوەو زانستانەش پەردە لەسەر رووە شاراوەکانی هەڵبدەینەوە هەر لەپاڵ ئەو ئامانجە سەرەکییەدا کە لێکۆڵینەوەکەمان رووی تێکردووە، ئاوردانەوەشمان لە گەشتنامەکان بۆخۆی بەرەو هەندێ باسی تری بردووین کە هەڵوەستە لەسەر کردنیانمان بە پێویست زانی، بە تایبەتی کاتێ وەک سەرچاوە لە بواری کورد و کوردستاناسیدا سوودیان لێ دەبینرێ بە گشتیش لێکۆڵێنەوەکەمان بەم شێوەیە کردووە بە دوو بەشی سەرەکییەوە:

بەشی یەکەم: بە ناونیشانی(گەشتنامەی گەشتیارە بیانییەکان_ تێروانین و هەڵسەنگاندن)ەو تیایدا لە دوو پارداو و لە دوو لایەنەوە تێروانینی خۆمان دەربارەی گەشتنامەکان خستووەتە روو، لایەنێکیان پەیوەندی بە هەندێ لەو زانیاریانەوە هەیە کە پێویستیان لەسەر وەستان هەیە لە رووی گرنگیانەوە بێت یان لە رووی لایەنی باسکردنی نازانستانەیاندا بێت، لایەنەکەی تریان پەیوەندی بە وەرگێرانی نا دروستانەی هەندێ لە گەشتنامەکانەوە هەیە، هەردوو لایەنەکەش، پەیوەندی راستەوخۆیان بە رەهەندە کلتووریەکانی کوردەواریەوە هەیە بۆیە پێویستیان بە هەڵوەستە لەسەرکردن هەبووە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بەشی دووەم: بە ناونیشانی (کوردەواری لەنێوان تالآنکەرو تالآنکراودا)یەو تەرخان کراوە بۆ ئاوردانەوەیەکی زانستانە لەو دیاردەی تالآنی و دزی و جەردەییەی کە گەشتیارەکان باسیان لێوە کردووەو تا رادەیەک کوردو کوردستانیان پێ ناساندووە، لەو ئاوردانەوەیەشماندا گەراوینەتەوە بۆ باسی ناو گەشتنامەکان خۆیان و بۆ ئەو دیمەنانەی کە گەشتیارەکان خۆیان پیشانیان داوین تا بتوانین زانستانە راستییەکانیان لێ هەڵهێنجین، لە کۆتایی لیکۆڵینەوەکەشدا بە چری ئەو ئەنجامانە دەخرێنە روو کە لێکۆڵینەوەکە گەڵاڵەیان دەکات

بەشی یەکەم: (گەشتنامەی گەشتیارە بیانییەکان – تێروانین و هەڵسەنگاندن):

لەم بەشەدا و بە مەبەستی بەرچاو روونی و زیاتر سوود وەرگرتن لە گەشتنامەکان وەک سەرچاوەیەکی گرنگی کوردو کوردستانناسی، دەمانەوێ لە دوو لایەنەوە لێیان بروانین و تێبینی و تێروانینی خۆمان دەربارەیان بخەینە بەردەست، لایەنێکیان پەیوەندی بە خودی گەشتنامەکانەوە هەیەو لایەنی دووەم پەیوەندی بە وەرگێرانەکانییانەوە هەیە کە لەم دوو پارەدا دەیانخەینە بەردەست:

پاری یەکەم: گەشتێک بە گەشتنامەکاندا:

وەک ئاشکرایە تا ئێستا گەلێ لە لئکۆڵەرانمان ئاوریان لە گەشتنتامەی گەشتیارەکان داوەتەوەو زانیاری گرنگیان دەربارەی کوردو کوردستانناسی لێ هەڵێنجاون(سندی، ٢٠٠٢، ٥)، بەڵام هێشتا هەر پێویستیان بەوە هەیە کە وردترو قوڵتر بخوێنرێنەوە، تا لەلایەک زانستانە ئەو زانیاریانە راست بکرێنەوە کە نادروستن و دوورن لە راستییەوەو لەلایەکی ترەوە هەلوەستە لەسەر هەندێ لەو زانیاریانەش بکەین کە تا ئێستا نەبوونەتە جێی بایەخ پێدانی لێکۆڵەرانمان و ئێمە لێرەدا بەم چەند سەرباسانە دەیانخەینە بەردەست:

١- **شەرانگێزیی کورد**:

ئەم ناونیشانە بۆخۆی ناونیشانی لاپەرەیەکی ئەو گەشتنامەیەیە کە قەشەیەک بەناوی (گرۆفس) لەگەڵ هاورێیەکیدا بە ناوی (فاندەر)و وەک خۆی دەڵێ: (لە تشرینی دووەمی ١٨٢٩دا لە تەورێزەوە بەرەو پایتەختی باشالکی کوردستان –کە سلێمانییە- بەرێ دەکەوێ)

وەک دەریش دەکەوێ، ئەو ناونیشانە گشتگیرییەشی بۆ وەسفی هەموو کورد، ئاکامی بینینی کوردێکی موسڵمانە کە توورە بووە لێیان کاتێ هەندێ باسی ئاینیان داوە بە گوێیدا و وەک (گرۆفس) خۆی دەڵێت: (مستەر فاندەر هەندێ گفتوگۆی دەربارەی ئاین لەگەڵ کوردێکدا کرد کە بووە مایەی تورە بوونی کابرای کوردەو بزواندنی سروشتە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

شەرانگێزییەکەی لەگەڵ ئەوەی کوردەکە کەسێکی خراپ نەبوو بەڵام دەستی خستە سەر خەنجەرەکەی و وتی:(بی دەنگ بە هیچی تر نەڵێی من دەبمە کافر ئەگەر گوێ لە تۆ بگرم)(Groves، 1857، 73).

لێرەدا بە ئاسانی دەرک بەو تێروانینە نا دروستەی ئەو گەشتیارە دەکرێت کە دەربارەی ئەو کابرا کوردە موسڵمانە و دەربارەی کوردیش بە گشتی خستوویەتییە روو بەوەی کە تووڕە بوونی کابرای کورد بە جوڵاندن و بزواندنی سروشتە شەرانگێزییەکەی دادەنێت کە بێگومان هەرئەو واتایە دەگەیێنێ کە کورد بە تەبیعەت شەرانگێزو توندرەوو کێوین، ئەمە لەبری ئەوەی سوپاس گوزاری کورد بوایە بەوەی کە رێزێکی زۆریان لێ ناون و هەر لە (بانە)وە تا (سلێمانی) پاشای بابان پێنج شەش چەکداری بۆ تەرخان کردوون تا بە سەلامەتی بگەنە لایان و لە ناو سلێمانیش ئازادانە لەگەڵ دوو کاهنی نستووری دانیشتوون کە سەردانیان کردوون و داوای ئەوەیان لێ کردوون کتێبی عەهدی نوێیان بۆ بنێرن کە ئەوانەش بۆخویان بەڵگەی میوان دوستی و ئاین دۆستی کوردن، نەک دەمارگیری و شەرانگێزی کورد وەک (گرۆڤس) لێکی داوەتەوە لێرەدا ئەم چەشنە روانینە نەرێنییە بێ بنەمایەی (گرۆڤس) بۆ کورد، تێروانینی چەند گەشتیارێکی ترمان دێنێتەوە بیر کە کوردو کوردستانیان بە (کێوی) ناساندووە، بە جۆرێ کە کردوویانە بە ناونیشانی کتێبەکانیان لەوانە (wild life among Kurds)ی (میللنکن) ورۆمانەکەی (کارل مای) (Durchs wilde Kurdistan) کە یەکەمیان (ناجی عباس) بە (ژیانی ئیبتدائی لە ناو کوردەکان) وەری گێراوەو گۆڤاری دەنگی گێتی تازە ژمارە ٦ بەرگی ٢ ئەیلوول ١٩٤٤) دووەمیان (حجی جەعفەر) بە (دەربازبوونەک دکوردستانا کیڤی را) وەری گێراوە، (مای، کارل، حەجی، جەعفەر(وەرگێر) ٢٠١٠)، رەنگە هەندێ کەس وشەی (wild) بەو نەرینییە نەبینێ وبە واتای (کێونشین) یان (سەرەتایی) وەری بگرێت، لەگەڵ ئەوەشدا بە بۆچوونی ئێمە، ناساندنی کورد و کوردستان بەو وشەیە، بۆخۆی لە لێکۆڵینەوەکانی ئەو کۆمەڵناسە ئەورووپییانەی سەدەی نۆزدەوە سەرچاوەی گرتووە کە کۆمەڵگاکانی خۆیان بە کۆمەڵگای خۆرئاوایی، بە چەمکە ئەرێنییەکەی ناوبردووەو کۆمەلگاکانی تریش بە ناخۆرئاوایی ناوزەند کردووە کە بە بەراورد بە خۆیان خراونەتە ژێر چەمکێکی نەرێنیەوە (شلماشی (وەرگێر)، ٢٠٠٢، ٦٠) جا نکوڵی لەوە ناکرێ ئەگەر کوردەواری بە بەراوورد لەگەڵ کۆمەڵگا خۆرئاواییەکەی سەدەی نۆزدەدا، هێشتا هەر لە قۆناغێکی سەرەتاییدا ببینرێ، بەڵام لە هەمان کاتیشدا ناشێ بە زاراوەی (wild) بناسێنرێ، هەر وەک چون کۆمەڵگاکانی دەرەوەی خۆرئاوایان لە سەدەی نۆزدەدا پێ ناسێنراوە کە هێشتا هەر پشتیان بە خوراکی سروشتی بەستبوو، نەک بە خۆراکی بەرهەمهێراو، چونکە هەر کوردستان بۆخۆی کونترین مەڵبەندی کشتوکاڵێ بووە، ئەمە سەرباری ئەوەی کە کوردەواری لە سەدەی نۆزدەدا بەرەو کرانەوە لە سەر دیاردە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

شارستانییەکان هەنگاوی دەناو لە بازنەیەکی داخراودا نەمابووەوە، ئەوەتا (دزعیزەدین مستەفا رەسووڵ) دیوێکی ئەو راستییە دەخاتە بەردەست کاتێ دەربارەی دروست کردنی شاری سلێمانی دەڵێت: (لە شاری سلیمانیدا هەر لە سەرەتای دروست بوونیدا گەلیک شت پیکهینرا شار لەسەر بناغەی زانین و شارستانی دروست کرا بە چەشنیک کە لە شاری تازەی پیشکەوتوو بچیت) (رەسوول ١٩٧١ ٢٦).

٢- کوردو کەرکوک:

دەربارەی کەرکوک و ناسنامە کوردانەکەی، ئێمەش ئەو بۆچوونەمان بەلاوە پەسەندە کە بەلایەوە ((بۆ دەر خستنی راستییەکانی پەیوەندیدار بە کەرکوکەوە کە ئەمڕۆ ناسنامەکەی بووەتە جێگای جیاوازی و مشتومڕ کردن لە سەر ناسنامەکەی لە نێوان کوردو عەرەب و تورکمانەکاندا و لە پێناو خوێندنەوەیەکی واقعیانەو بێ لایەنانەی مێژووەکەی، باشترین بەڵگە و چاکترین سەرچاوە نووسینی ئەو گەشتیارو رۆژهەڵاتناسانەیە کە لە کاتی جیاجیادا سەردانی ناوچەکەیان کردووەو ئەوەی بینویانە تۆماریان کردووەو لە وڵاتەکانی خۆیان لە کتێبی چاپکراودا بڵاویان کردوونەتەوە)) (قوربانی، عارف، ٢٠٠٨)، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پیویستە ئاگاداری بۆچوونی ئەو گەشتیارانەش بین کە سیمای کورد بوونیان لە کەرکوک و هەندێ ناوچەی سەر بە کەرکوک داماڵاندووە و نەک هەر نابێ پەردەپۆشیان بکەین، بەڵکو دەبێ زانستانە لێیا بدوێین و رووی راستییەکانیان لێ هەڵێنجین، چونکە نەیاران و دوژمنانی کوردیش بۆ بەرژەوەندی خۆیان سوودیان لێ بینیون جا ئێمە لێرەدا ئاور لە بۆچوونی یەکێ لەو گەشتیارانە دەدەینەوە کە(ج.شیل)بووەو لە ساڵی ١٨٣٦دا لە کەرکوکەوە چووە بۆ سلێمانی و بەلایەوە کورد لە کەرکوکدا نەبووەو دەڵێت: (دانیشتوانەکەی عەرەب و عوسمانین لەگەڵ هەندێ مەسیحی و جولەکە، بەڵام کوردی لێ نییە) (Shiel، 1838، 100) گومانی تێدا نییە کە ئەو بۆچوونەی (شیل) خوێنەر لە نێوان راستی و ناراستیدا هەڵ دەواسێت، چونکە لەلایەک دەبێ بەراست وەربگێری بەوپێیەی بۆچوونەکەی گەلالە بووی (بینین) بووە نەک (بیستن) و بۆخۆی بە کەرکووکدا چووەتە سلێمانی، هەر بۆیە هەندێ نووسەر سوودیان لێبینیوە و وەک بەڵگە بۆ ناساندنی کەرکوک کە کوردی تیا نەبووە هێناویانەتەوە (دەزگای (سویتم) بۆ مافە مرۆڤایەتییەکانی تورکمان لە عیراقدا ٢٠١٢)، بەڵام لە لایەکی ترەوە ناشبێ بە راست لێی وەرگرین، بەو پییەی چەند گەشتیارێک پیش ئەو چوونەتە کەرکوک و نەک هەر کوردیان بە بەشێکی هەرە سەرەکی دانیشتوانەکەی داناوە، بەڵکو کەرکووکیان بە شارێکی کوردستانی داناوە کە لە هەندێ قۆناغی مێژوویدا لە ژێر دەسەڵاتی کورددا بووە لەوانە:

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

(نیپۆر)کە لە ساڵی (١٧٦٦)دا چووەتە کەرکوک و دەڵێت: (بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ کەرکووک بەشێک بووە لە پاشالکی شارەزوور، بەڵام ئێستا بووە بە بەشێک لە پاشالکی بەغدا)(Galle'ti، 2005 26،).

(کامبانیل)یش کە لە ساڵی (١٨١٨)دا چووەتە کەرکووک و بەوە کەرکووکی ناساندووە کە لە رابردوودا لە ژێر دەسەڵاتی بابانەکاندا بووەو دەربارەی قەڵاکەشی دەڵێت: دانیشتووانەکەی بریتین لە تورک و ئەرمەنی و نستووری و کورد) (Galletti، 2005 26،)

(کیربورتر)یش کە هەر لە سالی (١٨١٨)دا چووەتە کەرکووک ناونیشانی (لە کوردستانی خوارو)دای بۆ چوونە ناو شاری کەرکووک داناوە و راشکاوانەش دەڵێت: (کەرکووک بە گەورەترین ناوچە دادەنرێت لە کوردستانی خوارووداا)، دەربارەی دانیشتوانەکەشی دەڵێت: (لە کوردو تورک و عەرەب و ئەرمەن لەگەڵ کەمینەیەک جوولەکە پێک هاتووە (Porte، 439، 1822)

کەواتە پرسیار ئەوەیە ئەی بۆ (شیل) باسی لەوە کردووە کە کورد لە کەرکوکدا نەبووە؟

بۆ وەڵام دانەوەی ئەو پرسیارە، با سەرەتا بە وردی ئەو بەشە لە نووسینەکەی بخوێنینەوە کە ئەو بۆچوونەی تێدا هاتووە و تیایدا دەڵێت: (پێش گەیشتنمان بە کەرکوک بە سێ کیلۆمەترێک بەلای چەند بیرە نەوتێکدا تێپەرین کە هەر لە دوورەوە بۆنێکی ناخۆشیان بڵاودەکردەوە، نەوتەکەش بۆ رووناکی و ئاگرکردنەوە بەکاردەهێنرێ ... کەرکوک شارێکی گەورەی کراوەیە لە دەشتاییدایە، وەک هەر شارێکی تری ئەم بەشەی جیهان ئەویش بەهۆی نەخۆشی تاعون و کولێراو بەهۆی برسێتییەوە لە دۆخێکی کاول بووندایە. لە نزیکیەوە قەڵایەک هەیە کە بەسەر گردێکەوە بنیاتنراوە، ئەگەرچی بەرز نییە بەڵام گەلێ لێژە، دەوترێت پیشەسازییەکی وای لێ نییە جگە لە دروستکردنی قاڵی زبر، بەڵام جوڵانەویەکی بازرگانی باشی لە هێنانی (گوێز)دا هەیە کە لە چیاکانی کوردستانەوە دەبهێنن رووبارەکەی کەرکوک کە پێی دەڵێن (خاسەچای) ئێستا وشکە، هەر لەوێش بۆ یەکەمجار دارخورمامان بینی کە بیری ئەوەی خستینەوە ئێمە ئێستا لە کەش و هەوایەکی زۆر گەرمداین. دانیشتوانەکەی عەرەب و عوسمانیین لەگەڵ هەندێ مەسیحی و جوولەکە، بەڵام کوردی لێ نییە، ژنەکانی سەرو پێچێکی گەورە دەبەستن، ئەمەش دەبێتە دیمەنێکی سەرنج راکێش بۆ کەسێ کە لە رۆژهەڵاتدا ئافرەتی بە سەروبەستی وا گەورەوە نەبینیبێ (Shiel 1838، 100) لێرەدا دەتوانین، هیچ نەبێ، دوو بەڵگە بخەینە بەردەست کە دەریدەخەن بۆچوونەکەی (شیل) دەربارەی نەبوونی کورد لە کەرکوک، سەرچاوەکەی بیستن بووە نەک بینین، بەڵگەی یەکەمیش ئەوەیە کە دەڵێت: ((لە نزیکیەوە قەڵایەک هەیە کە بەسەر گردێکەوە بنیاتنراوە ئەگەرچی بەرز نییە بەڵام

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

گەلێ لێژە)، لێرەدا راشکاوانە ئەوە دەردەکەوێت کە (شیل) لە دوورەوە قەڵای کەرکوکی بینیوەو کەم و زۆر، نە ئاگاداری دانیشتوانی ناو قەڵاو خوار قەلاش بووەو نە ئەو زانیارییەشی لەلا بووە کە کەرکوک لە پێشدا بریتی بووە لەو بەشەی رۆژهەلاتی کە قەڵای تێدا بووە و بەشی رۆژئاواکەی کە لە سەرەتاوە سەراو ماڵێ کاربەدەستانی تێدا دروستکراوە مێژووی ئاوەدان کردنەوەکەی لە چەند دەیەیەکی پێش سەردانەکەی ئەو تێنەپەریوە، بەڵگەی دووەم ئەوەیە کە دەڵێت: (دەوترێت پیشەسازییەکی وای لێ نییە جگە لە دروستکردنی قاڵی زبر بەڵام جوڵانەویەکی بازرگانی باشی لە هێنانی گوێزدا هەیە کە لە چیاکانی کوردستانەوە دەبهێنن) لێرەشدا بە سەرنجدان لە وشەی (دەوترێت) ئەو راستییە روونتر دەردەکەوێت کە نە قەڵای بینیوەو نە گەرەک و ناوبازارەکەی خوار قەلاش، کە ئەگەر سەرجەمیان کورد نەبووبن ئەوا زووربەیان کورد بوون لەگەڵ رێژەیەکی کەم لە تورکمان و کەمینەیەک لە عەرەب و مەسیحی و جوولەکە

بەم رەنگە نەک هەر دەتوانرێ زاستانە ئەو بۆچوونە هەڵەیەی (شیل) راسکرێتەوە بەڵکو وەڵامی ئەوانەشی پێ بدرێتەوە کە دەیکەن بە بەڵگەی نەبوونی کورد لە کەرکوک.

٣- کوردو رووس:

تا ئیستاو هێندەی ئێمە ئاگاداربین، هیچ لێکۆڵینەوەیەکمان بەرچاو نەکەوتووە کە باس لە هۆێ بوونی سەربازانی رووسیا بکات لە ساڵانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەی خوارووی کوردستاندا بە گشتی و لە ویلایەتی شارەزووری ژێر دەسەلاتی بابانییەکان بە تایبەتی، ئەمە لەکاتێکدا لە چەند سەرچاوەیەکدا ئەو باسە دەبینرێ . یەکێ لەو سەرچاوانە کتێبی (سەفەرنامەی ولیەم هیوود بۆ کوردستان ساڵی ١٨١٧) کە (د.نەجاتی عەبوللا) لە فەرەنسییەوە وەریگێراوە بۆ کوردی . سەرچاوەیەکی تر یاداشتنامەکانی (خاتوو ریچ)ی ساڵێ (١٩٢٠)ە کە لە گەڵ (مستەر ریچ) هاتوونەتە کوردستان و (حەمەی حەمە باقی) لە عەرەبییەوە وەریگێراوە بۆ کوردی

جارێ پێش ئەوەی ئاور لە باسەکانی لای (هیوود) و گەشتیارانی تریش بدەینەوە، ئەوەی دەبێتە جێگای سەرنج ئەوەیە کە باسکردنی بوونی سوارەی رووسی لە سلێمانیدا لە یاداشتەکانی (خاتوو ریچ)دا دەبینرێ، بەڵام لە گەشتنامەکەی (ریچ)دا بە هیچ شێوەیەک ناویان نەهاتووە، ئەمەش بۆخۆی دەبێتە جێگای پرسیارو پێویستە مێژوونووسانمان ئاوری لێ بدەنەوە چونکە لە باسەکەی (خاتوو ریچ)دا وا باسکراوە کە بوونی سوارەی رووسی لە سلێمانیدا فەرمییانە بووە، ئەوەتا دەڵێت: (پێشوازی کەران زۆر بوون و جل و بەرگیشیان هەمە رەنگ بوو، خۆپیشاندانێکی مەزن بوو، بەشداربووەکان لە کوردو ئەوروپپیەکان پێکهاتبوون، هەمووشیان لە جل و بەرگی جوان و رەسمیدا بوون، چونکە سەربازە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

هیندییەکان بە تەپڵ و زورنایانەوە، سوارە رووسەکان بە کەرەناکانیانەوە، ئەفسەرە تورکە دیانەکان و تەنانەت جوولەکەکان و خزمەتگوزارەکانی سەر بە بارەگای نشینگەیی ئێمەش، هەموویان نیشانەیەکی مەزنایەتییان پێکهێنا بوو) (باقی(ورگێر)، ١٩٩٢، ٣٧٦)

هەر لێرەوە کاتێ ئاور لە گەشتەکەی (هیوود)ی ساڵی (١٨١٧) یش دەدەینەوە، راستەوخۆ ئەو بۆچوونەمان لا دروست دەبێت کە بوونی سەربازانی رووس لە سلێمانی، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانێکی پێش(١٨١٧)ش، بەو پێیەی لەو ساڵەشدا لەلای خەڵکی سلێمانی بێزراو بوون و جێگای مەترسی بوون، ئەوەتا پاش ئەوەی (هیوود) دەگاتە ناو شاری سلێمانی کە بە (پایتەختی کوردستان) ناوی دەبات دەڵێت: (لە (سەرا)دا جێگایان بۆ ئامادەکردین و پێشوازییەکی گەرمیان لێ کردین و شەوخوانێکی جۆراوجۆریان بۆ ئامادەکردین ....باسی ئەوەیان بۆ کردم کە چۆن ئەسکەندەر وڵاتەکەیانی داگیر کردووەو لەو رووەوە کۆمەڵێ چیرۆکیان بۆ گیرامەوە کە لە زووربەیان نەدەگەیشتم، بەلاشیانە تەنها دەوڵەتێ کە ترسیان لێی هەیە داگیریان بکات هەر روسیایەو پێشبینی ئەو داگیرکردنەش دەکەن، هەر بۆیە دەیانویست بزانن ئایا ئینگلیزەکان دۆستیانن تا بەرگرییان لێ بکەن، دیاریش بوو لە ناو گەلانی ئەوروپادا تەنها ئینگلیزو فەرەنسای ناپلیون بۆناپارت و رووسیایان دەناسی و تا رادەیەک ئاشناش بوون بە زمانی ئینگلیزی لەرێگای ئەو گەسانەی کە سەردانی بەغدایان کردبوو، لە راستیشدا ترس لە داگیرکردنی رووسیا، یەکێ لەو باسانە بوو کە لە گەڵێ شوێنی ئەم وڵاتە باسی لێوە دەکرا و بەردەوامیش دەیانویست بزانن هەڵوێستی ئینگلیزو بۆناپارت چییە لەو رووەوەو، ئەوان چاویان لە چ بەشێکی ئەو وڵاتەیە، کاتێکیش پێم وتن رزگارمان بووە لە ناپلیۆن بوناپارت و ئێستە دەستبەسەرە لامان، بروایان نەدەکرد و پێشیان ناخۆش بوو، چونکە بە تاکە پارێزگاریکەری خۆیانیان دادەنا لە رووسەکان) (HEUDE، 1819، 201)، کەواتە دەکرێ بڵێین، دەستوەردانی رووسیا لە کوردستاندا، بەو رادەیەی کە خەڵکەکی ترسیان هەبوو بێت لەوەی وڵأتەکەیان داگیر بکات، دەگەڕێتەوە بۆ مێژوویەکی پێش ساڵێ(١٨١٧)و بۆ ساڵانی دواتریش، هەروەک لە گەشتنامەی دوو گەشتیاری تریشدا باسیان لێوە کراوە کە ئەوانیش گەشتنامەی گەشتیارێکی بەریتانییە بەناوی (میگنان)و لە نیسانی (١٨٣٠)دا دەچێتە سلێمانی، لەگەڵ گەشتنامەکەی (فرێزەر)ی ساڵێ (١٨٣٤) بۆ خوارووی کوردستان

(میگنان) دەربارەی سلێمانی کە ئەمیش هەر بە (پایتەختی کوردستان) ناوی دەبات دەڵێت: (حکومەتی سلێمانی لە لایەن پاشایەکی کوردەوە بەرێوە دەبرێت، نە سەر بە تورکەکانەو نە سەر بە فارسەکانە، لە پێناو رازی کردنی رووسەکانیش ناوبەناو پارەیەک وەک دیاری بۆ شازادەی فارس و سەرکردەی مەیدانی (فیلدمارشاڵ پاسکۆڤیچ) دەنێرێ بۆ

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ئەوەی بیخاتە ژێر سایەی تایبەتی خۆی و بیپارێزێ و یارمەتی بدات تا هێزێکی سوارە پێک بێنێت لە پێناو خۆ پاراستن لەو وڵاتانەی هاوسنووریانن) (MIGNAN، 1839، 285)

(فرەیـــزە)یش لە باســـی کـــانی و ئـــاوێکی نزیـــک (قەرەداخ)، دەڵێـــت: ((لە پەنگاوەکەیدا گەلێ ماسی تێدا بوو مەلەیان دەکردو دەسوورانەوە بێ ئەوەی گوێ بدەنە ئێمە، چونکە خەڵکی دەسکاریان نەدەکردن، ئەو سەبازە رووسیانەی لە ئازەربایجانەوە نێررابـوونە ئێـرە، هەنـدێکیان لـێ راوکردبـوون و ژمارەیـان کەم بووبـووەوە، ئەگەرچـی خەڵـکەکە ئاگـاداری کردبـوونەوە کە شـتی وا نەکەن تووشـی بەڵا دەبـن، بەڵام ئەوان گوێیان نەدابوویەو وەک ئەڵێن ئەوانەی لە ماسیەکانیان خواردبوو مردبوون)) (ئاشتا، ١٩٩٨، ٥١) دیارە بوونی ئەو سەربازە رووسیانە لەو ناوچانە، هەر دەگەرێتەوە بۆ دەورووبەری ساڵێ ١٨٣٠ کە (میگنان)یش باسی لێوە دەکات و هۆی بوونیشیان بۆ ئەو رێککەوتنە دەگەرێنتەوە کە (سلێمان پاشای بابان) لەگەڵ (فیلدمارشاڵ پاسکۆڤیچ)ی سەرلەشکری سوپای رووسیا، کە لەو کاتەدا و لە ئەنجامی شەری ساڵێ (١٨٢٨)ی نیوان ئێران و رووسیادا، دەستی گرتبوو بەسـەر ئازربایجانـدا، بە بۆچـوونی ئـێمەش خـودی ئەو رێکەوتـنەی پاشـای بابـان لەگەڵ رووسـەکاندا ئەگەر لە ناچاریشـدا بـوو بێـت، رێکەوتنێکـی زیرەکـانە بـووەو لەلایەک توانیویەتی میرنشینیەکەی لە هێرشی رووسەکان بپارێزێ و لە لایەکی ترەوە پارێزگاریشی لەو دۆخی سەبەخۆیی خۆیانیان پێ کردووە

٤- کوردستان ئامێزیکی ئاسوودەی کەمە ئاینی و نەتەوەییەکان:

یەکێ لە سیما جوانەکانی کوردستان، ئەوە بـووە کە بە درێژایـی مێـژوو، کوردەواری ئـامێزێکی ئـارام بـووە بۆ کەمە نەتەوەیی وئـاینی و ئاینزاکانی کوردستان، ئەم راستییەش لە زووربەی گەشتنامەی گەشتیارەکاندا بەدی دەکرێت، دیمەنی بـوونی دێـی تـایبەت بە خویـان و نیشـتەجێ بوونیشـیان لە شـارو شـارۆچکەو گونـدەکانی کوردسـتاندا سیماو شەقڵێکی جوانیان بە کوردستان و کوردەواری پۆشیوە، بە تایبەتیش لەو رووەوە کە ئازادانە رێ و رەسمی ئاینی خۆیان جێ بە جێ کردووە، ئەوەتا (گرۆفس) باس لەوە دەکات کە لە کـاتێ سـەردانەکی(ریچ)دا بـۆ سـلێمانی داوای مەسـیحییەکانی گەیانـدووە بە (مەحموود پاشی بابان) تا کەنێسەیەکیان بۆ بنیات بنێت، ئەویش هەر زوو ئەو کەنیسەیەی دروست کردووەو گەرەکێکیشی بۆ تەرخان کردوون کە تا ئێستاش بە گەرەکی گاوران دەناسـێنرێ، هەروەک چۆن جوولەکەکـانیش گەرەکـی تـایبەت بە خۆیـان هەبـووە بەنـاوی جوولەکـانیەکێ لەو دیمەنـانەی رادەی پەیوەنـدی کـوردی موسـوڵمان و ئەرمەنییەکانیشمان پیشان دەدات، دیمەنی گوندی(کوللی) نزیک (وان)ە کە لە بنەرەتدا گوندێکی ئەرمەنی بووە لە دَاتی گەشتەکەی.

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

(میللنگن)دا، کۆمەڵێ کوردی کۆچەری تیا ژیاوە و (میللنگن) لەو رووەوە دەڵێت:
(بە قسەی مام عمر سی ساڵ لەوە پێش ئەو گوندەیان داگیر کردووەو لە پێش ئەوانا ئەرمەنی تیا بووە کە بۆ ناو قەفقاس کۆچیان کردووە و ئەو گۆرستانە کە لەو دیو گوندەکەیە هی ئەرمەنییەکانە، وە وتی: (بەڵێ زەوی و شاخەکانی پادشایان بە تەنگ زانی و کەوتنە دووی کافرەکان) زانیم کە عمر ئەیەوێ باسی شەری مارشاڵ (باسکویچ بکا سالی ١٨٢٨) گۆڤاری دەنگی گێتی تازە ژمارە ٦ بەرگی ٢ ئەیلوول ١٩٤٤ ل ٧٣-٧٤)، ئەوەی لێرەدا تێبینی دەکرێ ئەوەیە کە (میللنگن) بەناهەق وشەی (داگیرکردن)ی دێکەی لەلایەن کوردەکانەوە بەکارهێناوەو دەبوو وشەی (نیشتەجێ بوون)ی بە کاربهێنایە، چونکە نەک هەر لە وتەکەی مام عومەری سەرۆکی کۆچەرەکاندا، ئەوە بە روونی دەردەکەوێت کە نیشتەجێ بوونی ئەوان لەو گوندەدا، دوای ئەوە بووە کە ئەرمەنەکان خۆیان کۆچیان کردووەو گوندەکەیان چۆل کردووە، بەڵکو پیشیان ناخۆش بووە کە ئەرمەنەکان گوندەکایان چۆڵ کردووەو چونەتە ناو رووسەکان کە مام عومەر ئەوانی بە کافر داناوە نەک ئەرمەنییەکان هەر دەربارەی ژیانی کمینە ئاینییەکان لە کوردستاندا، هەندێ جار لێرەو لەوێ، زانیاری نادروست و چەواشەکارانە دەربارەی رەوشی خراپی کەمینە ئاینیەکان خراونەتە بەردەست لەوانە و دەربارەی جوولەکەکانی کوردستان وتراوە کە: (کوردەکان لە عیراقدا کەمینەیەکی نەتەوەیین زوربەیان سوننەن و لە سەروی عیراقدا دەژین، لەسەردەمی عوسمانییەکاندا جۆرێک لە ئۆتۆنۆمی نافەرمیان هەبووەو سەربەخۆ بوون و لە زۆر کاتدا دەسەڵاتی ناوەند نەیتوانیوە کەمینە ئاینییەکانی ناو کوردەکان بپارێزێ، چونکە دەسەڵاتی راستەقینە بەدەست سەرۆک عەشیرەتە بەهێزەکانەوە بووە و عەشیرەتە بچووکەکان و جوولەکەکانیش ناچار بوون پەنا ببەنە بەر عەشیرەتە بە هێزەکان و بۆ پاراستنیان باج بدەن بە سەرۆک عەشیرەتەکان یان بێ بەرامبەر کاریان بۆ بکەن)(مجلة الگاردینیا جامعة الاحبة، ٢٠٢١).

دیارە دەشێ هەندێ جارو لە هەندێ کات و شوێدا، جوولەکەیەکیش وەک هەر کوردێک لە لایەن ئاغایەک یان دەرەبەگێکەوە چەوسێنرابێتەوە، بەڵام هیچ کاتێ لەسەر ئاینەکەی رووبەرووی چەوساندنەوە نەبووەتەوە، چونکە ئەگەر ژیانیان لە ناو کوردەواریدا لەژێر مەترسیدا بوایە، ئەوا زۆر ئاسان بوو بۆیان کە کوردستان بەجێبهێڵن و بچنە شوێنێکی تر بژین، تەنانەت لە راستی لانادەین ئەگەر بڵێین، کوردستان و کوردەواری بەتایبەتیش لەسەردەمی میرنشینەکاندا، باوەشێکی ئارام بووە بۆیان و ئازادانە کارو کاسپی خۆیان کردووە، بەو بەڵگەیەی کە لە یاداشتنامەی ئەو گەشتیارانەی پیش نەمانی میرنشینەکان هاتوونەتە کوردستان، دیمەنێکی ئەوتۆی خراپی مامەڵەی کوردیان لەگەڵ کەمینە نەتەوەیی و ئاینیەکاندا پیشان نەداوە، تەنها رووداوێک کە ئێمە لای

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

گەشتیارەکان بینیبێتمان ئەو رووداوەیە کە (کلیمنت)ی فەرەنسی باسی دەکات، لە کاتی گەشتەکەیدا لە ساڵی ١٨٥٦ دا بۆ سلێمانی روداوێک کە لە قەردەغ رووی داوەو دوو جوولەکەی تیادا کوژراوە، رووداوەکەش هەر وەک (کلیمنت) خۆی باسی دەکات، بەهۆی ئەوەوە بووە کە لە ساڵی ١٨٥٥دا قەشەیەکی سەر بە کەنیسەی ئەنگلیکانی چووەتە ناو جوولەکەکانی قەرەداخەوەو بەو مەبەستەی بیانپارێزێ لە مامەڵەی خراپ دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵیاندا و ئەوباجە زۆرەیان لەسەر کەم بکاتەوە کە خرابووە سەریان بەوەش ئاژاوەیەک بەرپا بووە کە تا ساڵی ١٨٥٦ ی خایاندووەو بووەتە هۆی بەریەککەوتنی جوولەکەکان لەگەڵ خەڵکی ناوچەکەداو کوژرانی دوو جوولەکەی لێکەوتووەتەوە . دیاریشە ئەوەی لێرەدا تێبینی دەکرێ، ئەوەیە کە کیشەکە لە بنەرەتدا بەیوەندی بە جوولەکەکان و دەسەلاتدارانی عوسمانییەوە هەبووە، (کلیمنت) روونی نەکردۆتەوە بۆچی گواستراوەتەوە بۆ نیوانی جوولەکەکان و خەڵکی ناوچەکە، هەرچۆنی بێت ئەو رووداوە ناتوانێ لەو راستییە بگۆڕێ کە کوردستان و کوردەواری ئامێزێکی ئارام بووە بۆ کەمینە ئاینییەکان هەر بۆیە مێژووشیان بەشێک بووە لە مێژووی کوردستان.

٥- کوردستان لە دوو دیمەنی نامۆدا:

لە ناو گەشتنامەی گەشتیارەکاندا دوو دیمەنمان بەرچاو کەوت کە نامۆ هاتنە پێش چاومان و بە پێویستم زانی لێرەدا ئاوریان لێبدەینەوە

دیمەنی یەکەم دیمەنی رۆژێکی سەرەتای مانگی نیسانی ساڵی ١٨٣٠ی ناو شاری سلێمانییە کە میگنان پیشانمانی دەدات و دەڵێت: (رۆژێ پێش جێهێشتنی سلێمانی، بایەکی بەهێز لە خوارووەوە هەڵی کردو کوللەیەکی بێشوماری لەگەڵ خۆیدا هێنا، بەرادەیەک کە بەری هەوایان گرتبوو، جووتیارەکان هەرایان دەکرد تا نەیەڵن لەسەر کشتوکاڵەکانیان بنیشنەوە، ژنان و منالانیش بە کیسەوە روویان کردە دەرەوەی شار تا بۆ خواردن بیانگرن، کوللە لەم ولاتەدا خواردنێکی سەرەکی نیەو لە هەندێ بۆنەدا دەخورێت، پاش ئەوەی قاچەکانی لێدەکرێتەوەو کەمێک ئەکوڵێنرێ و ئینجا وشک دەکرێنەوەو پاشان سووردەکرێنەوە) (MIGNAN، 1839، 311)جا هێندەی ئێمە ئاگادار بین، خواردنی کوللە لە کوردەواریدا باو نەبووە، وەک چۆن لە خوارووی عیراقدا باو بووە، بۆیە بەدانانی نیشانەیەکی پرسیار لەسەری بە جێی دێڵێن تا زانیاری ترمان دەربارەی دێتە بەردەست

دیمەنی دووەمیش لە گەشتنامەکەی (هنری بندییە)ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٥ دا دێتە بەرچاومان کاتێ لەسەر رێگای نێوان ئامێدی و دهۆک لە نزیک زاوێتە، کۆمەڵە رەشماڵێک دەبینێ و دەربارەیان دەڵێت: (بەلای چەند رەشماڵێکی کۆچەرەکاندا تێپەرین کە نیوە کێوی یوون، پیاوو ژن و منألیان بە رووت و قووتی، وەک ئادەم و حەوا، لە گۆمێکدا مەلەیان دەکرد، بە بینینی ئێمەش هیچ خۆیان تێک نەداو خەریکی مەلە کردنی خۆیان

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بوون و ئێمەش نەختێک دوور لەوان لەسەر کانییەک لاماندا بۆ نان خواردن) (بندییە، هنری، ٢٠٢٠، ٤٤). دیارە ئەم دیمەنەش هەر دیمەنێکی نامۆیە بە کوردەواری، بەتایبەتیش لەو رووەوە کە گرنگ نەبووە لایان کەسانی تر بە رووتی بیانبینن، زانیاری ئەوەشمان ناخاتە بەردەست کە سەر بە چ نەتەوەو ئاینێک بوون تا بتوانین قسەیەک دەربارەی ئەو دیمەنە لێرەدا بکەین، بۆیە بۆ ئەمیش ناچارین بە جێی بێلین بۆ کاتێ زانیاری ترمان لەو رووەوە دێتە بەردەست.

پاری دووەم: گەشتنامەی بیانییەکان لە بازنەی وەرگێران و خوێندنەوەدا

ئەوەی دەربارەی گەشتنامەی گەشتیارەکان، بە تایبەتیش ئەوروپییەکان، سەرنج رادەکێشێ ئەوەیە کە تائێستاش زووربەیان وەرنەگێرراونەتە سەر زمانی کوردی و خوێنەرانی کورد تەنها ئاگاداری ئەوانەن کە لێرەو لەوێ، نووسەران و لێکۆڵەرەوەکانمان دەقیان لێ وەرگرتوون و وەریان گێراونەتە سەر زمانی کوردی، ئەمە لەلایەک لەلایەکی ترەوە هەندێ لەوەرگێرانەکان جگە لەوەی هەڵەی وەرگێرانیان تێدایە، لە زۆر شوێندا گەڵێ لاپەرەو پەرەگرافیان پشت گوێ خستووەو وەریان نەگێراون، بێگومان ئەمەش بۆخۆی دەبێتە هۆی ئەوەی کە نەتوانرێ سوودی تەواویان لێ ببینرێ و لە بواری تیشک خستنە سەر رەهەندە کلتوورییەکانمان، زانیاری پێویستیان لێ هەڵێنجین، ئەمە سەرباری ئەوەی کە هەندی لە نەیارانی کورد بە مەبەست دەستکاری دەقەکانیان کردووەو چەواشەکارانە وەریان گێراوەن، هەر بۆیە ئێمە لێرەدا بە پێویستی دەزانین هەندی نموونە بۆ ئەو راستیانە بخەینە بەردەست،

لە وەرگێرانی گەشتنامەکەی (هیوود)ی ساڵی (١٨١٧)دا کە (د. نەجاتی عەبوڵڵا) لە فەرەنسیەوە وەرگێراوەتە سەر زمانی کوردی، تێبینی ئەوە دەکری کە لە هەندێ شوێندا چەند رستەیەک فەرامۆش کراون، لەوانە کاتێ (هیوود) دەگاتە سەر لوتکەی شاخی (سەگرمە) دەڵێت: (گەیشتینە دیوارو قەڵاو شورایەک لە سەر لوتکەکە، پاش ئەوەی بە دەرگایەکی داروخاودا شووراکەمان بری بە رێگایەکی سەختدا و بەناو بەفردا بەرەو خوار شۆربووینەوە) وەک دەبینرێ ئەم زانیارییە لە بواری شوێنەواردا گەڵێ گرنگەو نەدەبوایە فەرامۆش نەکرایە

دیسان هەر لەو لاپەریەدا ئەو رستانە فەرامۆش کراون کە (هیوود) باس لە بوونی پردێکی کەوانەیی دەکات لە ناو گەروی دەربەندەکەداو باس لەو (سکێچ)ەش دەکات کە بۆ پردەکەو پەرینەویان کێشاویەتی و وەک خۆی دەڵێت: (ئاوی چەمەکەش لە هاتنە خوارەوەی بە گوریدا بە ژێر پردێکی کەوانەیدا تێدەپەری کە رێگاکانی دۆلەکەی پێکەوە بەستبووەوە، بەڵام رێرەوەکەی ئێمە ناچاری کردین کە بە لاپاڵی پشت پردەکەدا سەرکەوین لەو هەوڵەشماندا دوو ئەسپمان گلان و ئەسپێکیشمان ون بوو، ئەو سکێچەش بە نیوەناچڵێ ئەو رێگا برینە چاوەرێ نەکراوو نائاساییە پیشان دەدات)، جا راستە لە کتێبە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وەرگێرراوەکەدا (سکێچ)ی دەربەندەکەو پردەکە بڵاوکراوەتەوە، بەڵام بێ ئەو زانیارییە رەنگە زۆر خوێنەر نەزانێ ئەوە سکێچی دەربەند سەگرمەی دوڵێ قەرەداخە، چونکە لە ژێریا نووسراوە (چوون بۆ ناو دۆڵی سلێمانی).

لە وەرگێرانە عەرەبییەکەی گەشتنامەکەی (فرەیزەر)یشدا، لە بری ناوی(قەرەداخ) بە هەڵەی رێنووس (كَـرَداة) نووسراوەو وەرگێرە کوردییەکەش لە بری چاککردنی ئەو هەڵەیە ئاڵۆزتری کردووە بەوەی (كَرَداة)ە عەرەبییەکەی کردووە بە (کەرادە)، بەوەش ناوی (قەرەداخ) کە لەسەرچاوە ئینگلیزییەکەدا بە روونی (Karadagh) نووسراوە ون بووە، لە لایەکی ترەوە وەرگیرە عەربییەکەو لەگەڵێدا وەرگێرە کوردییەکەش، دوو لاپەرەیەکیان پەراندووە کە (فرەیزەر) تیایاندا باس لە رێگای ناو دەربەند سەگرمە دەکات و وەسفێکی جوانی سروشتی ناوچەکە دەکات و تیایدا دەڵێت: (جوانی ناوچەکە سەرسامت دەکات ئەو شاخانەی کە بوونەتە سنوورێکی سروشتی نێوان بەرزاییەکانی کوردستان و دەشتاییەکانی ئاشور لە خوارووی رۆژهەڵاتەوە بەرەو سەرووی رۆژئاوا درێژدەبنەوە سیمای دیاری ئەم زنجیرە چیایە لەوەدایە کە لوتکەکانیان بە شێوەیەکی تیژ بەرزبوونەتەوە و ئەوەش بووەتە هۆی ئەوەی بە شێوەی جیاجیای جوان دەرکەون، ئەگەر سەرنج لەو زنجیرەیەش بدەین دەبینین لە هەندێ شوێنداو بەهۆی ئاوی ئەو کانییە زۆرانەی کە تیایدان و شۆر دەبنەوە، گەلێ کەلەبەری تێکەوتووە، ئێمە لەبەردەم یەکێ لەو چەمانەدا وەستاوین تا پشویەک بدەین و ئاو بدەین بە ئەسپەکانمان و بارەکانمان توند کەینەوەو خۆمان ئامادەکەین بۆ سەرکەوتن، لاپاڵی ئەو زنجیرە چیایەی کە باسم کرد لێرەدا هێندە لەیەکتر نزیکن کە نێوانیان هەر چەند یاردەیەکی کەم دەبێت و لە پشتیشەوە تابلۆیەکی شاخاوی گەورە دەبنرێ کە پانیەکەی زیاتر لە سەد یاردە دەبێت بەڵام لە داوێندا هێندە بەرتەسکە کە هەر جێگای چەمەکەی تیادا بووەتەوە، پردێکیش هەردوو لێوارەکەی پێکەوە بەستووەتەوە کە ئاوی چەمەکە بە ژێریدا دەرواو کاروان و رێبوارانیش بەسەریدا دەپەرنەوە، ئەگەر سەیری ئەو دۆڵەش بکەین کە چەمەکەی پیادا دەروات وەک تابلۆی هونەرمەندێکی بەتوانا دەبینرێ، ئەو تابلۆیەش سەدان پێ بەرەو سەرەوە درێژدەبێتەوە، راستەوخۆش لە پشت پردەکەشەوە هەندێ چینی تر دەبینین کە بە هەمان شێوە دارماون، هێندە هەیە تیژی لێوارەکانیان کەمترە، لەگەڵ ئەوەشدا وەک ئەوانەی پێشتر بە داربەرووەکانییەوە کە بەرگی پایزەیان پۆشیبوو، تابلۆیەکی هونەری رازاوەیان دەنواند، سەرتاپای ناوچەکە زیاتر وەک تابلۆیەکی هونەری دەبینرێ نەک دیمەنێکی سروشتی، من پێخۆشحاڵ بووم بەو وچانە کورتەمان، چونکە بواری ئەوەی بۆ رەخسانم کە سکێچێک بۆ ئەم دەروازە سروشتییە بێ هاوتایە بکێشم کە لای خەڵکی ناوچەکە بە ناوی (دەربەند) ناسراوە) (16، 1840، FRASER)، بە داخەوە ئەو

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرى زاخۆ بۆ ڤەكولینین كوردى

سێکچەمان دەست نەکەوت کە (فریزەر) بۆ ناوچەکەی کێشاوە هیوادارم لە داهاتوودا ئەویشمان دەست کەوێت

دیارە بۆ کاری وەرگێرانیش ئەو وتەیەی کە دەڵێ (بینین وەک بیستن نییە) لە گەڵێ لایەنەوە هەر راستە، ئەوەتا هەر لە وەسفی ناوچەی قەرەداخدا (ئەدمۆنس) بە بینینی جوانی ناوچەکە هێدە کاریگەر بووە شاعیرانە وەسفی کرووەو دەڵێت ((دار بەروەکان وەک نەقشی رازاوەی دۆڵە سەوزی پۆشەکەی قەرەداخ دەبیینێ، کە لیرەو لەوێ، ئاوی روونی فەرش رێژکراو بە چەو (زیخ)ی کانیاوی سەرچاوە هەڵگرتوو لە شاخەکانەوە بە ناویاندا رێ دەکەن) (فتح الله، ٢٠١٢، ٤٨١).

ئەم وەسفە جوانەی (ئەدمۆنس) بۆ خۆی دێرە شیعرەکەی (گۆران)ی شاعیرمان دێنێتەوە بیر کە دەڵێ: (کانییەکی روونی بەر تریفەی مانگە شەو ** لە بنیا بلەرزێ مرواری زیخ و چەو)، تەنانەت بۆ ئەوە دەچین کە لەو کاتەدا(ئەدمۆنس) ئەو بەیتەی (گوران)ی هاتووەتەوە یاد بۆیە زیخ و چەوی ناو ئاوەکانیشی بە جوانی بینیوە، جا ئەو دووسێ دێرە جوانەی (ئەدمۆنس) لە کتێبە وەرگێرراوەکەیدا بۆ کوردی وای لێکراوە : (شیوێکی شین و دڵگیریشیان لە ناودایە کە تاک تاکە دار بەرووی تێدایەو جۆگەلە ئاوی روونی چیاشی پێدا دەروا) (گەوهەری، ٢٠٠٤ ٤٣٠) کە وەک دیارە جوانی دەقەکەو جوانی ناوچەکەشی تیادا شێوێنراوە هەر لە بواری وەرگێرانی گەشتنامەکاندا، بە تایبەتیش لە کاتی دەق وەرگرتن لێیان و راڤە کردن و لێکدانەوەیاندا، رووبەرووی گەلێ کاری چەواشەکارانە دەبینەوە بە تایبەتی لەلایەن نەیارو دوژمنەکانمانەوە، کە بە داخەوە تا ئێستا لێکۆڵەرانمان هەڵوەستەیان لەسەر نەکردوون و وەڵامیان بۆ ئەو کاری چەواشەکارانییە نەبووە، ئەوەتا لە گەشتنامەکەی (ریچ)داو لەو شوێنەدا کە باس لە دێی (دەرگەزێن)ی نزیک دەربەند بازیان دەکات، بە دیوی سلێمانیدا، بەوەی دانیشتوانەکەی تورکمانن و بە تورکی قسە دەکەن) نووسەرێک دەڵێت: (ریچ) دەگاتە ناوچەی دەرگەزێن و وا وەسفی دانیشتوانی هەموو گوندەکانی ئەو ناوچەیە دەکات کە لە ئەسڵا تورکانن و تا ئێستا پارێزگاری زمانەکەیان و سیمای خۆیان کردووە) (-http://www.turkmen.nl/1 journal5/3.html 23-8-2020، 14)

جا وەک دەبینرێ لە کاتێکدا (ریچ) بە تەنها باسی لە دێی (دەرگەزێن) کردووە، کەچی ئەو نووسەرەو لە پێناو ئەوەی گوایە بیسەلمێنێ کە کوردستان لە بنەرەتدا هەر تورکمانی لێبووەو کوردی تیا نەبووە، هاتووە ئەو درۆیەی بە ناوی (ریچ)ەوە نووسیوە، گوایە وتوویەتی هەموو دێیەکانی ئەو ناوچەیە تورکانن و بە تورکی قسەدەکەن، ئەمە لە کاتێکدا دەبوو بوونی دێیەکی تورکماننشین لە ناوجەرگەی کوردستاندا، ببوایەتە بەڵگەی مرۆڤ دۆستی کورد بە گشتی و روانینی برایانەیان بۆ تورکمانەکان بە تایبەتی،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

نەک دژایەتی کردنی کورد لە ڕێگای شیواندنی مێژوویانەوە، ئەوەتا هەر ئەو نووسەرە هێندە پێی لێ ڕاکێشاوە کە بڵێت: (زۆر لە مێژوو نووسانی هاوچەرخ و پسپۆران کەوتوونەتە هەڵەوە لە بەکارهێنانی زاراوەی (شارەزوور) داو شارەزووری ساسانی و شارەزووری عوسمانیان تێکەڵ بەیەک کردووە کە دوو ناوچەی جیاوازو لەیەک دابراو بوون و بە ئاوردانەوە لە نووسینی گەشتیارە عەرەبەکاندا کە وەسفی کوردبوونی شارەزووری ساسانیان کردووە گەلێ لە نووسەران شارەزووری عوسمانیان بە کوردنشین داناوە) http://www.turkmen.nl/1-journal5/3.html 23-8-2020

دیارە ئەم نووسەرە وای بیرکردووەتەوە کە عوسمانییەکان لە سەردەمی ساسانیەکانەوە لە ناوچەکدا بوون، سەیر لەوەدایە هەر خۆی دەڵێت: (ولایەتی شارەزووری عوسمانی، پێکهاتبوو لەم پارێزگا عیراقییانەی ئێستا: کەرکوک و ئەربیل و سلێمانی و (مەدحەت پاشا) هەریەکە لە کەرکوک و ئەربیلی تورکمانی لەم ویلایەتە جیاکردەوەو تەنها بۆ سلێمانیان بەکار دەهێنا)، دیارە ئەم نووسەرە لە خۆی نەپرسیوە کە دەوڵەتی عوسمانی بۆ لە پاڵ هەردوو ویلایەتی بەغداو بەسرەدا، ویلایەتێکی بە ناوی شارەزوور داناوەو لە ناو ۆیلایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا، تەنها والی شارەزوور کورد بووەو والی ویلایەتەکانی تر زیاتر هەر تورک بوون ، هەرچۆنێ بێت ورووژاندنی ئەو باسە چەواشەکارانە لێرەدە بەو مەبەستە بووە کە کاتی ئەوە هاتووە لێکۆڵەرانمان نەک هەر زانستانە وەڵامیان بدەنەوە، بەڵکۆ خوێنەرانی ئەو نووسەرانەش ئاگادارکەنەوە لەوەی کە نووسەرەکانیان چۆن درۆیان لەگەڵ دەکەن و بە مەبەستی چاندنی تۆوی دووبەرەکی نەک هەر کلتووری کورد، بەلکو کلتووری تورکمانەکان خۆشیان دەشێوێنن و ئەو راستییەیان لێ دەشارنەوە کە هەر هیچ نەبێ بۆ شاریکی وەک کەرکوک و شارو شارۆچکەو گوندەکانی، بەردەوام ڕێژەی دانیشتوانی تورکمان تیایاندا لەگەل دابەزاندنی ڕێژەی کورد تیایاندا، بەهۆی بە عەرب کردنیان، رووەو دابەزین چووە، بۆیە بەرژەوەندی ئەوان لە دۆسایەتی کردنی کورددایە نەک لە دوژمنایەتی کردنیان

بەشی دووەم: کوردەواری لەنێوان تاڵانکەرو تاڵانکراودا:

لێرەدا دەمانەوێ هەندێ لەو دیمەنانەی کوردەواری پیشاندەینەوە کە لە ئاوێنەی گەشتیارەکاندا دەبینرێن، بەو مەبەستەی روونی و تەڵخی سەر رووی ئاوینەکانیانمان بۆ دەرکەوێ و زانستانەش بتوانین هەندێ لەو تەڵخیانە بسرینەوە کە لەسەریانن و بوونەتە هۆی ئەوەی زۆرجار خوێنەری کورد بە چاوی گومانەوە لە مێژووی خۆی براوانی وتەنها لاپەرە رەشەکانی تیا ببینێ، ئەو لاپەرە رەشانەی کە ئینکاری لە بوونیان ناکرێ، بەڵام دەبێ ئاگاداری ئەوەش بین کە هەندێ لەو لاپەرانە، بە مەبەست بێت یان لە نەشارەزایی و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

سەرپێیی روانینەوە بوویێت بێت، رەشکراون و سپێتیەکەیان شاراونەتەوە، وەک ئەو لاپەرانەی کوردیان بە دزو جەردەو تالانچی و چەقۆ وەشێن و کێوی ناساندووەو کوردستانیشیان بە وڵاتیکی پر مەترسی پیشانداوە، بە تایبەتی بۆ گەشتیارانی بیانی، بەشێوەیەک کە دەبێ لە هەر هەنگاوێکدا چاوەرێی ئەوە بێت، ئەگەر نەکوژرێ ئەوا رووت دەکرێتەوە، ئەمە لە کاتێکدا گەشتیارێکی بیانی نابینین کە خوێن لە لووتی هێنرا بێت

هەر لێرەوەو بە مەبەستی هەڵێنجانی راستییەکان، ئاور لە گەشتنامەی چەند گەشتیارێک دەدەینەوە، بەتایبەتیش ئەو گەشتیارانەی کە خوێنەری کورد ئاگاداریان نین یان گەشتنامەکانیان لێرەو لەوێ بە پچرپچری خراوەنەتە بەردەست، ئەو باسەشی کە لێرەدا ئاوری لێ دەدەینەوە باس و خواسی تالانکردن و دزی و جەردەیی و راووروتە کە زووربەی گەشتیارەکان، ئەگەر سەرجەمیشیان نەبێت، وەک دیاردەیەک باسیان لێوەکردووەو لە ئاوێنەی گەشتنامەکانیاندا بە زەقی پیشانیان داوە، ئەوەتا (کیربۆرتەر) کە لە ساڵی (١٨١٨) هاتووەتە کوردستان بە نەرێتێکی کوردی داناوەو دەڵێت: (میوان دۆستییان یەکێکە لە نەریتە کۆنەکانیان و هەرکەسێ بچێتە ناویان میوانداری دەکەن لەگەڵ ئەوەشدا تالانی کردن لەلایان وەک یاسایەکی بۆماوەیی دەبینرێت لەناویاندا) (PORTER، 1822، 453)

بێگومان لێرەدا نامانەوێ نکوڵی لە بوونی ئەو دیاردەیە بکەین، بەڵام دەبێ پەردە لەسەر رووی ئەو راستیانەش هەڵدەینەوە کە لە هەناوی دیاردەکەدا بوون و تا ئێستا پەیان پێ نەبراوە یان فەرامۆش کراون، گرنگترینیان ئەو راستییەیە کە کوردەواری بۆخۆی لە نێوان دوو بەرداشی تالانکەردا بوون، لەلایەک بەرداشی سوپای داگیرکەرانی کوردستان و کاربەدەستەکانیان و لەلایەکی ترەوە بەرداشی کورد خۆی، جا با بپرسین چۆن ؟!!!

بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە سەرەتا روو لەو دیمەنانە دەکەین کە (هیوود) لە گەشتەکەی ساڵی ١٨١٧دا پیشانمانی دەدات، سەرەتاش لە یاداشتی رۆژی ٢ی مارتی ١٨١٧ داو پیش ئەوەی بگەنە (کفری)، دەڵێت: (کاتێ بەناو پێدەشتێکا رێمان دەکرد کەلاوەی سێ گوندمان بینی، لە کاتژمێر دە لە شارۆچکەیەکدا وەستاین کە بە نزیکەی هەموو دانیشتوانەکەی چۆڵیان کردبوو، وا دیار بوو ئاستەم بوو ئازووقەمان لێوەگیر بکەوێ، بەڵام هاورێکانم لەو کەسانە نەبوون کە هەروا بە ئاسانی و پۆزشت هێنانەوەی چەند کلۆڵێکی نیمچە برسی کە تووشیان دەبوون دەستبەردار بن، ئێسترەکانمان کردنە ناو حەوشەی یەک لە ماڵە چۆڵەکانی بەردەممان بۆ وەگیر خستنی ئازووقەش، کاتێک پارانەوە بێهوودە بوو، قامچی بە ئازادی بەکار هێنرا، یەکێک لە تورکەکان ئەو مۆڵەتەی کە درا بوو بۆ رایکردنی داواکارییەکانی ئەو، هێندە تووره بوو پەتی قامچییەکەی لە ملی بەدبەختێکی بندەستی ئالاندبوو و شمشێرەکەشی دەرهێنا بوو تا سەری پەلبدات خۆشبەختانە لەم کاتەدا

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینێن کوردی

خزمەتکارە تەتەرەکەم گەیشت و لەسەر داوای من نفووزی خۆی بە قازانجی ئەم بێگوناهە بەکارهێنا کە ژیانی گرنگییەکی ئەوتۆی نەبوو تا داوای کەسێکی وەک ئەو رەتبکاتەوە، چووینە ماڵێکی دیکە قامچی لە لایەک و نیشاندانی چەند پیاستەرێک لەلایەکی دیکە، بەوە گەیشتین کە بەشێکی ئەوئازووقەیە وەگیر بحەین کە دانیشتوانەکەی توانیبوویان لە دەست درەندەیی ئەو لەشکرگەلە بیشارنەوە کە ماوەیەک پێشتر وڵاتی راماڵی بوو) (عەبدوڵلا، ٢٠١٢، ٣٩).

پاش ئەوەی لە (کفری)ش وەک خۆی دەڵێت: (بە زەبری هێز دەستمان بەسەر مەریکدا گرت)، کە دەگەنە دێی (کچان)ی نزیک دەربەند سەگرمەش، دیمەنێکی تری تالانکردنی جووتیارە لادێنشینەکانمان پیشان دەدات و دەلێت: (لە کچان وەستاین ئەمیش ئاواییەکی چکۆلەی پەرپووت بوو ....نەمانتوانی هەتا تاقە کوخێکی لێبدۆزینەوە کە لەو سەرماو سۆڵەو بارانە سەختەی ئاسمان بمانپارێزێ کە هەرەشەی لێدەکردین، تەنها بە گەیشتنی تەتەرەکان کە بە قامچی، پیاو ژن و منداڵەکانیان داپاچی، ئەو کاتە رەشماڵێک و برێک خواردنیان پێداین، وا دیار بوو قامچی بۆ تەتەر هەموو شتێک بوو ...کورت و کرمانج قامچی لە هەموو دەرفەتێکدا چەکی سروشتی تەتەرو یەرچاوەی تاقانە بوو، جا ئەگەر شتێک هەبوایە سەراسیمەی بکردبوومایە، ئەوە بوو بینیم ئەم کلۆڵانە کە بە تاقیکردنەوە دەزانن چ مامەڵەیەک چاوەروانیان دەکات بۆیە هەرگیز نایانەوێ بە هیچ شێوەیەک داوایەکانیان بە جێنەگەێنن پێش ئەوەی ببینن بەوەی بە زەبری قامچی ناچار بکرێن) (عەبدوڵلا، ٢٠١٢، ٤٦).

دیارە ئێمە لێرەدا ناچار بووین ئەو دەقانە بخەینەوە بەردەست بۆ ئەوەی خوێنەر راستەوخۆ ئەو ترجیدییایە ببینێ کە کوردی ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان بە گشتی و جووتیاری کوردی هەژار بە تایبەتی تیایدا ژیاون، تراجیدیایەک کە خودی (هیوود)ی بزواندووەو دەربارەی زوڵم و زۆری تورکە قامچی بەدەستەکان بەرامبەر مرۆڤی هەژاری نەتەوەو گەلانی ژێر دەسەڵاتی ئیپراتۆریەتەکەیان دەڵێت: (هەر بۆیە دەبینین ئەم گەلانە رقێکی ئەستووریان لە ستەمکاران هەڵگرتووە کەچی شمشێرەکانیان لە تاو کێلانەکان هەڵناکێشن و کالانەکانیان فرێ نادەن، ئەمە پاشماوەی خەمساردییەکی گشتییە کە وای کردووە هەموو کەسێک هەرچەندە هەستیاری بەرانبەر بە ئێش و ئازاری کەسی خۆی هەبێ، کەچی هیچترووسکەیەکی روحی گشتی دانەگیرسێنێ، بەڵام ئەگەر چاوێک بۆ دوارۆژ بگێرین دەبینین هەزاران لەو هۆزگەلە شەرکەرانە وەڵامی بانگەوازی یەکەمین ئازادیخواز دەدەنەوە کە بانگەوازیان لێدەکات و ئەوکاتە چەک بە رووی ستەمکاران بەرز دەکەنەوە، دەشێ پێشبینی رووخانی ئەم هێزە لە بنەشکاوە خۆسەپێنەرە بکەین کە هەردوو دیوی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

جیهانی بە فرمێسک و خوێن ژیاندووە و بە خێرایی بەرەو وێرانە بوونی خۆی هەنگاو دەنێ) (عەبدوڵلا، ٢٠١٢، ٤٦)

دیارە ناکرێ لێرەدا راگوزەرانە بەسەر ئەو تێروانینەی (هیوود)دا تێپەڕێین، بێ ئەوەی قسەیەکی لەسەر نەکەین، با کەمێکیش لە کرۆکی باسەکە لامان بدات، جا وەک ئاشکرایە ئەو پێشبینییەی (هیوود) بۆ رووخانی دەوڵەتی عوسمانی، دوای نزیکەی سەد ساڵێک هاتە دی، ئەوەش وەک دەزانرێ لە ئاکامی شەری جیهانی یەکەم و لەشکر کێشی بەریتانیاو فەرەنسا بوو بۆ سەری نەک لە ئاکامی بەرپا بوونی راپەرینێکی ئازادیخوازانەی ناوخۆ، لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ ئەو راستییەش فەرامۆش نەکرێ کە شمشێری هیچ میللەتێک لە میللەتانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان هێندەی شمشێری کورد لە کێلان دەرنەهاتووەو لە پێناوی پاراستنی خاک و نەتەوەکەیاندا خوێنیان نەرژاوەو نەرشتووە، جا با لە سنووری ناوچەییشدا بووبن، چونکە ئەگەر شمشێرەکانیان هەر لە کێلانەکانیاندا بهێشتایەتەوە، ئەوا هەر زوو دەبوون بە ژێر پێی فارسەکان و عوسمانییەکان و دەوڵەتانی پێش ئەوانیشەوەو نەتەوەیەک نەدەما بە ناوی کورد، خۆ ئەگەر بانگەوازکەرێکی ئازادی و سەربەخۆیی کوردستانیش هەڵبکەوتایەو هەمووان بە دەگییەوە بچوونایە، ئەوا دەکرا کورد لە ژێر پێی داگیرکەراندا دەربهێنرایەو لە ژێر دەستەیی رزگاریان بوایە، ئەمەش هەر ئەو راستییەیە کە (ئەحمدی خانی) پێش (هیوود) بە دوو سەدەیەک خستوویەتە بەردەست و راشکاوانە وتوویەتی (ئەگەر ئێمەش پاشایەکمان هەبوایەو لە خەمی دروستکردنی دولەتێکی کورادانە دا بووایە، ئەوا نە دەبووین بە ژێر دەست و پێی فارس و تورکەکانەوە)، هەر ئەو دیمەنی تاڵانکارییەی کە تورکەکان، بێ سڵمینەوە دەستیان دابوویە و ئەو تێروانینەی لای(هیوود) گەڵاڵە کردبووە، ئەیگەێنێتە ئەو راستییەش کە بڵێت: (هاورێکانم زۆرجار نەفرەتیان لەو وڵاتە دەکرد کە پیایدا تێپەر دەبووین، وەک ئەوەی ئەم وڵاتە تەنها تاڵانچی و رێگری تێدا بژی، بەڵام من دەمەوێ ئەوە بسەلمێنم کە ئێمە خۆمان لە هەر کوێیەک خۆمان بەهێزتر بینیبووایە گەورەترین تاڵانچی بووین) (عەبدوڵلا، ٢٠١٢، ٤٧).

دیارە لە راستی لانادەین، ئەگەر بڵێین ئەو دیمەنی بە زۆر ملکەچ کردنەی گوندنشینانی کورد بە هێزی قامچی و شمشێر، لە پێناو خزمەت کردنی پیاوانی دەوڵەت و گەشیارەکانیشدا، لە هەموو ئەو گوندانەی کوردستاندا بینراون کە پیایاندا گوزەریان کردووە، ئەوەتا لە گەشتەکەی (میلنگن)ی ساڵی (١٨٦٥) داو لە باکووری کوردستاندا، نەک هەر هەمان ناچار کردنی گوندنشینان بە خزمەت کردنیان دەبینین، بەڵکو شمشێرەکەی دەستیشیان بە شمشێری عەدالەت ناو دەبات کاتێک لە گوندێکی نێوان ئەرزرووم و وان دا لادەدەن دەڵێت: (دێیەکە بریتی بوو لە کۆمەڵە کوخێکی بچووک،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

خەڵکی گوندەکە کە بریتی بوون لە چەند پیاوێک و ١٠-١٢ منداڵێک بە گەرمی هاتنە پیریمەوەو تکای میوانداری و و خزمەتیان کردو لادێیەکان بە بەرگ و نیشانەکانم و پیاوەکانم بە پاشایەکیان زانیم، کورد وەکو هەموو نەتەوەیەکی شەرانی ئەهمیێتێکی زۆر بە سەرباز ئەدەن و یەکێک کە شیری عدالتی پێ نەبێ ئیتر گوێی نادەنێ) ناجی عباس گۆڤاری دەنگی گێتی تازە ژمارە ٦ بەرگی ٢ ئەیلوول ١٩٤٤ ل ٥١٦، بێگومان لێرەشدا دەبێ ئەو راستییەش بخەینە بەر دەست کە ئەو چەشنە مامەڵە کردنەی گەشتیاران و پاسەوانەکانیان، تەنها لەو گوندە هەژارانەدا بۆیان چووەتە سەر کە بێ هێز بوون و چەکداریان نەبووە، ئەوەتا هەر (هیوود) خۆی لە دوو دیمەندا باس لەوە دەکات کە چۆن لە هەندێ شوێندا دانیشتوانەکەی ئامادە نەبوون ملکەچیان بن و بە زۆر خزمەتیان بکەن، یەکێکیان دیمەنی گەیشتنیانە بە کۆمەڵە رەشماڵێکی کورد و دەربارەیان دەڵێت: (هەر وەک ئەوەی خانە خوێکەمان رەتیکردەوە کە نەوایەکمان لە ژێر رەشماڵەکەی خۆیدا بداتێ وا دیار بوو زیاتر ئامادەیی ئەوەیان بوو تالانیمان بکەن لەوەی بەهانامانەوە بێن، بۆیە ناچار بووین لە هەوای ئازاد لە ناو ئەواندا رەشماڵ هەڵ بدەین، لەگەڵ وریایی ئەوەی کە هەمیشە چەند پیاوێک پاسەوانی بکەن لە ترسی ئەوەی نەوەکا لە ناکاو بەسەرماندا بدەن) (عەبدوڵلا، ٢٠١٢، ٣٩).

دیمەنەکەی تریان بەرەنگار بوونەوەی دانیشتوان و چەکدارەکانی دێی(سوسێ)یە بەرامبەریان کاتێ دەیانەوێ بە قامچی و شمشێری تەتەرەکان ناچاریان بکەن خزمەتیان بکەن و دەڵێت: (بێ ویستی خەڵکەکەی، دەستمان بەسەر جۆرە تەویلەیەکدا گرتبوو، هەر چەند داوایان دەکرد چۆڵی بکەین بەڵام ئێمە دەرنەدەچووین، ئەوانیش رەتیان دەکردەوە کە کەمترین شتمان پیشکەش بکەن، تەنهاش پیرەمێردو ژن و منداڵمان دەبینی، ئێمە سی کەسێک دەبووین تەتەرەکانمان پەنایان بۆ رێگەچارەی ئاسایی برد و قامچییەکانیان راکێشاو ئەزموونی پەسەند کراوی خۆیان بە ئازادی پیادە کرد، دەم و دەست بینیمان گرووپێک سوارەی تەواو ساز لە پێ دەشتەکەوە گوێبیستی شەقەی قامچی بوو بوون، بە هەڵە داوان بەرەو لای ئێمە هاتن ..... بیستم تەتەرەکان هاواری جەنگ دەکەن و ئاورم بەلایانا دایەوە بینیم هەموویان شمشێرەکانیان هەڵکێشاوە، لە کاتێکدا دوژمنەکان پەلاماریان دەدایەن، خەڵکی گوندەکەش دەم و دەست لە دواوە بەردبارانیان دەکردین، دوژمنەکان ژمارەیان لە ئێمە زیاتر بوو بەڵام چەکەکانیان لە ئاست چەکەکانی ئێمەدا نەبوو .....یەکێک لە پیاوەکانی ئێمە بە شمشێر ناو لەپی بریدار بووبوو یەکێکی دیکەش بە قەرسی شانی بریندار بوو ...دوژمنەکانمان کشانەوە ناو شەقامێکی تەسک و تریسک کە پەلاماردانیان مەتریسدار بوو... هەموو ماڵەکانی داخراوو چۆڵکراو بوون، بۆیە دەبوو واز لە نەواو ئازووقە بێنین ... رێبەرە کوردەکانمان گرێبەستێکی شێوە ئاگربریان لەگەڵ

دانیشـتوانەکە بەسـتبوو کە قەناعەتیـان بەوە هێنـا بـوو کـە ئـێمە ئامـادەین داکـۆکی لە خۆمـان بکەیـن و هیچ شتێکی ئاوەها لە دەست نادەین، بۆیە ئەوان رازی بوون لەسەر ئەوەی هەموو چەشنە تەق و تۆقێکی دوژمنکارانە رابگرن، بەڵام سەرسەختانە بە هەموو شێوەیەک رەتیان کردەوە کە هیچ چەشنە ئازووقەیەکمان پێ بدەن) (عەبدوڵڵا، ٢٠١٢، ٥٤)

لێرەدا هەر هێندە بوارمان لە بەردەمدایە کە بڵێین ئەو گیانی بەرگری گردن و بەرەنگار بوونەوەو ملکەچ نەکرنەی دێی (سوسێ) بۆخۆی نموونەیەکە لەو گیانە هەمیشە زیندووەی کورد کە کۆیلایەتییان قبول نەکردووە هەر ئەو گیانە سەربەخوییخوازەشیان بۆتە هۆی ئەوەی بە درێژایی مێژوو بیانپارێزێ، گیانێک کە گەلێ لە گەشتیارەکان باسیان لێوە کردووە، ئەوەتا (کیر بۆرتەر) دەڵێت: (سروشتی شانازی کردن و گیانی سەربەخۆیی دانیشتوانە رەسەنکەی وای کردووە کە بابلعالی ناچار بێت فەرمانرەواکەیان لە خویان بێت [illegible] ی پاشا) PORTER، 1822، (4)

گەشتیارێکی تری بیانی کە (ئینسۆرس)ەو ساڵێ١٨٣٧ هاتووەتە کوردستان باس لە هەمان گیانی سەربەخۆخوازی کورد دەکات و دەڵێت: (نموونەی وڵاتێکی شاخاویە کە دانیشتوانەکەی شەرکەرو ئازان بەڵام خێلەکی و شەرخوازن و مل بۆ هیچ فەرمانرواییەکی دەسەڵاتدار کەچ ناکەن) (AINSWORTH 1888 300).

هەر لێرەوە، کاتێ ئاوریش لە هارینی کوردی هەژارو چەوساوەی بێ دەسڵات دەدەینەوە، لەژێر بەرداشی کورد خۆیدا. ئەوا دەکرێ هەر لە ناو گەشتنامەی گەشتیارەکاندا گەلێ دیمەنی ناهەموار ببینین، لەوانە ئەم دیمەنەی کە (فرەیزەر) پیشانمانی دەدات، کاتێ دەگەنە دێی (ژاڵە)ی دامێنی چیای سەگرمە کە لە سنووری دەسەڵاتی بابانەکاندا بووە و دەڵێت: (لەم شەوەدا لەو دێیە هاوارو گریان بڵاوبووەوە، شەش حەوت خێزان بێبەش کرا بوون لە دابەش کردنی دانەوێلە بەسەریادا، ئافرەتێکیش بە پرتاو بە شوێن مریشکە تاقانەکەیدا رای دەکرد کە بە زۆر لێان زەوت کردبوو، دەبوایە پەرەکانی بکرایە بە سەرین بۆ من، لەو کاتەدا خەریک بوون سەری ببرن، بەچەند (بەنس)ێک توانرا مریشکێکی دیکەی بۆ بەدەست بێت، بەڵام میواندار هاتە ناو کارەکەوە، چونکە شەرەفی ئەو لەکەدار بووە، ئەو لە هەموو روویەکەوە لە گوزەرانم بەرپرسیار بوو، جگە لەو قازانجەی بۆ خۆی چاوەڕێی بوو، لەبەر ئەمە ئەو پارەیەی دابوومە پیەژنەکە بەزۆر لێی سەندەوە) (ئاشنا ١٩٩٨ ٥٥) ، لێرەداو بمانەوێ و نەمانەوێ ئەم دیمەنانەو سەدان دیمەنی باس نەکراوی تری رووتاندنەوەو چەوساندنەوەی لادێنشینە هەژارەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەکان و تەنانەت میرنشینییە نیمچە سەربەخۆکانیش، پرسیاری ئەوەمان لەلا دەوروژێنێ کە دەبێ سەرچاوەی ئەو زوڵم و

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ستەمە لە کوێوە هەڵبەسترابێ و بەو جۆرە ڕێچکەی گرتبێ ؟ بە تایبەتیش لەو شوێنانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی میرنشینییەکاندا بوون

وا باشترە بۆ وەڵامی ئەم پرسیارەو ئاوردانەویەکی وردتر لەم دیاردەیە بە گشتی و لەو دیاردەیەی کە تاڵانکەرو تاڵانکراو هەر کورد بوون و لەژێر دەسەڵاتی کوردیشدا بوون، بگەڕێینەوە بۆ گەشتنامەکەی (فرەیزەر)، بەو پێیەی هەندێ زانیاری باشی لەم ڕووەوە خستووەتە بەر دەستمان.

سەرەتاو ئەوەی تێبینی دەکەین (فرەیزەر) ئەو دیاردەیە بە چەشنە نەریتێک ناو دەبات و لەو ڕووەوە دەڵێت: (دوێنێ شەو زۆر بێزار بووین بە تایبەت لەو ماڵەی لێی دابەزیبووین بەهۆی ئەو دەمەقاڵێیەی نێوان میواندارەکەمان و دانیشتوانی هەر دوو دێیەکە(مەبەستی ژالەی سەروو و خواروو بووە)، لەسەر ئەو کاو جۆیەی پێویست بوو بدرێ بە ئەسپەکانمان و ئەو خواردنەش کە دەبوا بۆ ئێمە دابنرێ، لە بارەی ئەم نەریتە بڵاوەوە زیاتر لە جارێک ئاماژەم پێ کردووە ئەویش ئەوەیە کەسانی پایەداری بێگانەو دەست ڕۆیشتووەکانی ناوخۆ، پێویستە لەلایەن هەموو خەڵکیەوە میوانداری بکرێن و تایبەت نین بە تەنها کەسێک، لە بەر ئەوە ئەوانە لە ڕێگاکاندا لەسەر ئەرکی میری ئەرکی خواردن و نووستنیان دەکێشرێ) (ئاشنا ١٩٩٨ ٥٥) بەم پێیە و وەک دەردەکەوێ هەموو ئەرکی میوانداریەکە شۆڕبووەتەوەو لە کۆتایدا کەوتووەتە سەر شانی ئەو لادێنشینانەی کە لەسەر ڕێی کاروانەکان بوون ڕەنگە لێرەدا بووترێت کەواتە ئەو نەریتی میوانداریەی کورد کە زووربەی گەشتیارەکان بە ڕەوشتێکی جوانی کوردەواری دادەنێن، لە بنەرەتدا بە زۆر بووە نەک بە خواهشت، بێگومان و بە دڵنیایشەوە، دەڵێین نەخێر، ئەو ڕووبەڕوو بوونانەی نێوان لادێنشینانی کوردو گەشتیارەکان کە (فرەیزەرە)و(هیوود)یش چەند دیمەنێکیان پیشانداوین، لە کاتێکدا بووە کە بە زۆر سەپێنرا بێت بەسەریاندا، چونکە هەروەک زووربەی گەشتیارەکان خۆیان تێبینیان کردووە، کورد بۆخۆی بەشیوەیەکی سروشتی دژی هەموو دەسلاتێکی خۆسەپێن بوون، جا ئەو دەسەڵاتە بێگانە بوو بیت یان دەسەڵاتێ کورد بوو بێت، ئەگینا لە گەشتنامەی گەشتیارەکاندا دەیان دیمەنی میواننەوازی کوردمان خراوەتە بەر دەست (سندی، ٢٠٠٢، ٣٦٥) و لێرەدا تەها دوو دیمەن لە گەشتنامەکەی (میللنگن)دا دەخەینەوە بەردەست، لە دیمەنی یەکەمدا (میللنگن) دەڵێت (لە گەڵ سپیدەی بەیانا هەموو هەلسا بووین شیرو قەیماغیان بۆ هێناین و قاوەڵتییەکی باشمان کرد، بارو بارخانە ڕێکخرا و دوعاخوازییەکی گەرمی ئەم گوندە هەژارەمان کرد کە شەوێک پەنای پێداین، کوردە بەستەزمانەکان لە پێش وڵاخەکانەوە ڕێگایان پیشان ئەداین و بە ڕێیان ئەخستین، من گەڕاندمنەوە دواوە و چەند درهەمێک بەخشیشم پێدان، ئەم جووتیارانە زۆر کەم بەخشیشی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

وایان بە دەس ئەکەوێ و ئەو موسافرانە کە لەوێوە تێئەپەڕن بە دەگمەن شتێکیان ئەدەنێ، من وا بەچاکی ئەزانم کە لەم بابەتەوە هیچیان نەدرێتێ، تاوەکو ئەم چەشنە بەخشیشانە خوویان خراپ نەکاو بەسیتی رەوشت و عادەتیان بزرنەکا) گۆڤاری دەنگی گێتی تازە ژمارە ٦ بەرگی ٢ ئەیلوول ١٩٤٤ ل ٥١٨، دیارە مەبەستی (میللنگن) لە سادەیی رەوشت و عادەتی کورد، میواننەوازییەکەیانە، بەتایبەتیش کە لە کاتی ماڵئاوایی کردنی میوانەکانیاندا لە پێش وڵاخەکانیانەوە رۆشتوون و رێگایان پیشان داون و بە رێیان کردوون.

هەرچی دیمەنی دووەمە ئەوا لە دێی (کوللی) نزیک رووباری ئاراس دەبێت کە تیادا (مام عمر) ناوی سەرداری دێیەکە پاش ئەوەی خواردنیان بۆ دێنی و لای (میللنگن) دادەنیشێ و باسی خویانیان بۆ دەکات(میللنکن) دەڵێت: (بەم جۆرە لەگەڵ ئەم کوردە پیرەمێردە قسەم ئەکرد کە قسەکانی زۆر تەبیعی و سەیر بوو لە پرێکا مام عمر هەلساو پێڵاوەکانی لە پێ کردوو بە بێ قسەو دوعاخوازی رۆیشت پاش چەند دەقیقەیەک لەگەڵ قاپێکا گەرایەوە کە هەنگوینی تیا بوو هەندی قەیماغی بەسەرەوە بوو قاپەکەی نایە بەردەمم و پێی وتم کە نەختێکی لێ بخۆم من بەم حەرەکەتەی زۆر مەمنوون بووم)) گۆڤاری دەنگی گێتی تازە ژمارە ٦ بەرگی ٢ ئەیلوول ١٩٤٤ ل ٥١٩

دیارە ئەو رەفتارەی (مام عمر) نەک هەر لە ترسی قامچی و شمشێری تورک نەبووە بەڵکو وەک کۆچەرییەک زۆر بێ منەتانە لە دەسەلاتی روانیوە ئەوەتا کاتێ لەگەڵ بازرگانێکی (لازەری) بە ناوی (بارام بەگ) کە لەگەڵ کاروانەکەی (میللنگن) بووە و لووت بەرزانە لە مام عمری روانیوەو بە چاوێکی سووکەوە لە کوردی روانیوە، مام عمر رووبەرووی دەبێتەوەو وەک (میللنگن) دەڵێت: (مام عمر بە تەماشاکردنی بەهرام هەستی ئەوەی کرد کە چی لە دڵیا هەیە لەبەر ئەوە لە پرێکا دەمی کرایەوەو وەک ئاگر دەستی کرد بە قسە کردن و پیشاندانی ئەوە کە بەهرام و لازستان لەوانە نییە کە ئینسان فەخری پێوە بکا، شەرە قسە هەندێ جار خۆش ئەبوو جارێکی مام عمر بە بەهرامی وت: ئەتوانی پارێزگاری ئەو باغ و باغاتە بکەی کە فەخری پێوە ئەکەی هەتا پۆلیس و قۆڵچی و تەحسیلدارەکان ماون و تۆیان فرێ نەداوەتە دەرەوە، بەڵام ئێمە وانین باغی وامان نییە کە لێی دەرکرێین ئەو لەوەرو پاوەنانە کە مێگەلەکانمانی تیا ئەلەوەرێ نەهی پۆلیسەکانە نە هی من بەڵکو هی هەمووانە و ئەمە دووهەزار ساڵە هەر وابووە، بەڵێ ئەتوانی دێیەکانمان لێ داگیرکەی بەڵام لە زەرفی هەفتەیەکدا لە کوێ بمانەوێ ئەتوانین دیهاتی تازە دروست بکەین گۆڤاری دەنگی گێتی تازە ژمارە ٦ بەرگی ٢ ئەیلوول ١٩٤٤ ل ٥١٩

لێرەدا ئەو کەشی ئازادی و سەربەستییەی ژیانی کوردی کۆچەریی کە مام عمر وێنای کردووە، وتەی کۆچەرییەکی کوردمان لە باشووری کوردستاندا دێنێتەوە یاد کە لە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

ساڵی ١٨٣٠دا بە (میگنان)ی وتووە (باشتر وایە جلەکانت بگۆری و بێیتە لای ئێمە، تۆ نازانی ئێمە چەند کامەرانین لە ناو ئەم چیایانەدا، ئێمە لیرە ئازادین و ناچەوسێینەوە، تەنانەت ئەگەر پاشاش بێتە سەرمان ئەوەندە کون و کەلەبەرمان بۆ خۆشاردنەوە لەو شاخانە هەیە کە ناتوانێ بمان دۆزێتەوە) MIGNAN، 1839، 294

لە جێی خویدایە ئەگەر لێرەدا ئەو پرسیارەش بکرێ کە ئەو باسی تالانی و دزی و جەردەییەی زووربەی گەشتیارەکان وەک دیاردەیەکی باوی ناو کوردستان پیشنیان داوە، چون بووەتە دیوێکی تری ژیانی میللەتێک کە هەڵگری گیانێکی ئازادانەی ملکەچ نەکردووە بۆچەوساندنەوە ؟ کورد کە هێندە تامە زرۆی ئازادی بوو بێت و چەوساندنەوەی رەت کردبێتەوە چۆن دەبێت لە رێگای دزی و جەردەییەوە خەڵکی تر بچەوسێنێتەوە ؟

بۆ وەلامی ئەو پرسیارە و هەڵێنجانی راستییەکان هەر روو لە گەشتنامەی کەشتیارەکان خۆیان دەکەینەوە چونکە نەیارانی کورد هەر هەڵەوەستە لەسەر دیاردەکە دەکەن نەک راستییەکانی دەوروبەری دیاردەکە، لە پێش هەمووشیانەوە راستی بارودۆخی نالەباری سیاسی و نائارامی و پشێوی ناوخۆی کوردستان، کە راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ دەستی داگیرکەرانی کوردستنانی لە پشتەوە بووە

جا بۆ دەرخستنی ئەو راستیەو لەگەڵیدا داماڵینی ئەو بۆچوونەی کە دیاردەی تالانی و دزی و جەردەیی لە کوردستاندا بە نەرێتیکی کوردەواری بینیوە، سەرەتا دەگەرێینەوە لای گەشتنامەکەی (فرەیزەر) و لەو باسەیدا کە لەنێوان (ژاڵە)و(کفری)دا، دەبنە میوانی (سلێمان ئاغا)یەک و (عەولی خدر ئاغا)ی یاوەری (فرێزەر) بەو جۆرە باسی (سلێمان ئاغا) دەکات کە: (لە کاتی پێویست نانت لە تەکدا دەخوات، چونکە میوانی لەلای، دوای ئەوە بە وشەی (خۆش ئامەدی و خوا حافیز) بەرێت دەکات، خۆی دەپێچێتەوەو چەفتەکەی دەگۆرێ و... ئینجا سوار دەبێ و رێگات پێ دەگرێ و تەواو رووتت دەکاتەوەو بە جێت د'یڵێت، ئەم پیاوە خراپترین و ترسناکترین جەردەیە لە کوردستاندا بێێ وۆژدانترین ئوباشە، ئەم پیاوە تەنانەت پەلاماری ئافرەتی داوەو لە چۆڵەوانیدا بە رووتی فرێی داوە) (ئاشنا، ١٩٩٨، ٥٩).

کاتێکیش (فرەیزەر) دەپرسێ: (ئایا ئەمە لە کوردستاندا شتێکی ناشیرین نیە؟ ... پاشا بەرامبەر ئەمانە ئەڵێ چی ؟)، (عەولی خدر ئاغا)ی یاوەری دەڵێت: (ئەم کارە لای ئێمە ئەمەندە ناشیرینە نازانم بە کام وشە یاسی بکەم ...بەڵام گەورەم چی بڵێم پاشا بەشی خۆی گیروگرفتی هەیە لە ولاتی خویدا، ئێمەش ناهێلین هیچ فەرمانرەوایەک لە جێگەی خۆیدا ماوەیەکی درێژ بمێنێتەوە هەتا بەهێز بێت و بتوانێ پارێزگاری هێمنی و ئاسایش بکات ...ئەمانە لەسەردەمی (عبدالرحمن پاشا)ی باوکی(سلێمان پاشا)و(مەحمود پاشا)دا نەبوو،

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکولینین کوردی

لەسەردەمی ئەودا ئەم شتانە رووی نەئەدا، لەو رۆژگارەدا گەوهەرت بەسەرسەرەو بوایە و ئاڵتونت بەدەستەوە بوایە، بە سەرانسەری وڵاتدا برۆیشتیتایە، واتە لە (سەردەشت)بۆ (کفری)و لە کۆیە)وە بۆ (بانە)، بە بێ ئەوەی کەسێ بڵێ بۆکوێ ئەچی، بەڵام ناکۆکی و بەربەرەکانی ئەم دوو برایە وێرانی بەسەر وڵأتدا هێناو بەڵای بەسەردا باران، جارێک (مەحموود)و جارێک(سلێمان)، بە بێ ئەوەی هیچ کامیان بتوانن لە سێ ساڵ زیاتر فەرمانرەوایی بکەن، لە دوای ئەمە عەجەم هات و ناکۆکییەکەیانی نەهێشت و وڵاتیان داکیر کرد و خەڵکەکەشیان رووتاندەوە، ئینجا بە دوایدا تاعوون و برسێتی هات بە جارێ خەڵکی دارزان و دوژمنی بۆ هێشتینەوە، بە جۆرێک کاتێ دزی دەکرا هەر کۆمەڵە تۆمەتەکەی دەخستە پاڵ ئەوی تر ...راستیش پاشا ئەو تواناو دەسەڵأتەی نەبوو سزای تاوانباران بدات، لەبەر ئەوە هەرچی مرۆڤی پاک و راست هەیە سەری خۆی هەڵگرت و وڵاتیش بۆ ئەم دزانە مایەوە) (ئاشنا، ١٩٩٨، ٦٠)

لێرەدا بە راشکاوی ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە دیاردەی دزی و راووڕووت، لێکەوتەی ئەو پشێوی و بارودۆخە نالەبارە بووە کە ئێخەی میرنشینەکانی دەگرت و بۆ خودی فەرمانرەوایانی میرنشینیەکانیش بوونی دزی و جەردەیی لەو ناوچانەی لە ژێر دەسەڵاتیاندا بوون، دەبووە مایەی لەکەدار کردنی شان و شەوکەتیان، ئەوەتا هەر (فرەیزەر) باس لەوە دەکات کە لە میرنشینیەکەی سۆراندا (بە دەگمەن باس لە بوونی رووداوی دزی و جەردەیی دەکرا) چونکە (میر محەممەد _پاشا کۆرە) نەک هەر چاو پۆشی لە کاری جەردەیی نەکردووە بەڵکو توندترین سزای ئەو کەسانەشی داوە کە ئەو کارەیان کردووە، لەوانە وەک (فرەیزەر) باسی دەکات و دەڵێت: (رۆژێک لە رۆژان شێخێک لە شێخەکانی هۆزی (تەی) خۆی و هۆزەکەی پەنا ئەبەنە بەر میر، دوای ئەوەی هۆزی (جەربا) ناچاریان ئەکەن زێدی خۆیان جێبێلن، لێرەش لە ژێر ئەو یاساو دەستوورانەدا کە میر کار پێ دەکردن گوزەرانێکی خۆش و ژیانێکی ئاسوودەیان دەستکەوتبوو، بەڵام رۆژێک کە کاروانێک بە دڵنیاییەوە بە ناویاندا رێ دەکەن، پەلاماری کاروانەکە دەدەن و هەرچییان پێ دەبێ لێیان زەوت دەکەن و تاڵأنیان دەکەن، بۆ رۆژی دوایی کە شەو دادێ، نیو دەرزەن کورد دەچنە خێمەی شێخەکەو بێ قسەو چەندوچون سەری لێدەکەنەوەو لەبەر خێمەکەیدا هەڵی دەوا ن و بە بێ دەنگي دەگەرێنەوە) (فریزر، الخیاط، جعفر، ٢٠٠٦ ل ٢٣).

کەواتە کوردستان هەموو کاتێ ئەو وڵاتە پڕ مەترسییە نەبووە کە گەڵێ لە گەشتیارەکان باسیان لێوە کردووەو دەستیان لەسەر دڵیان بووە کاتێ کە سەردانیان کردووە، بە تایبەتی بۆ ئەوانیش کە بە پێی رێورەسمی میوانداری کردنیان هەمیشە پارێزراو بوون و رێزیان لێگیراوە هەبۆیە وەک پێشتر وتبوومان هیچکام لەو گەشتیارانە لە

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

کوردستـــاندا خـــوێن لە لـــووتیش نەهـــاتووە، هەر ئەو ڕەوشـــە ئاســـوودەییەش بـــووە کە گەشتیارێکی وەک (میگنـان) کە یەکەم جار لە سـاڵی ١٨٢٨ دا بە کوردسـتاندا سـەفەر دەکات، لە ساڵی ١٨٣٠یشدا لە ڕوسیاوە لەگەڵ خێزانەکەیدا، بۆ چێژ وەرگرتن و لە جوانی سروشت، ڕوو لە کوردستان دەکەن و لە بانەوە دێنە سلێمانی و لەوێوە دەچنە بەغداو دەشلێت: (دەشـێ لەم وڵاتەشـدا وەک هەر وڵاتێکـی تـری ڕۆژهەڵات ژیـانی گەشـتیار بکەوێـتە مەترسییەوە، بۆیە باشتر وایە بە جل و بەرگی فەرمییەوە گەشت بکرێت، ئەگەرچی بە جلی فەرمییەوە بواری ئەوەی نابێت کە تێکەڵاوی خەڵک بن و زانیارییان لێ بەدەست بێنێ، بۆ یەکەمجار کە بە کوردسـتاندا تێـپەڕیم تووشـی هەنـدێ ڕووداو بـوین، بەڵام لە گەشـتی ئەمجارەمدا، ئەوەندە هەست بە ئەمینی ئەکەم وا ئەزانم بە ناوچەکانی ئێرلەندەدا هاتوچۆ دەکەم)(MIGNAN، 1839، 294).

بەم پێـیە لە ڕاسـتی دوور نـاکەوینەوە ئەگەر بڵـێن، لەگەڵ بـوونی دیـاردەی دزی و جەردەیی لە کات و شوێنی جیاجیای کوردستانی سەدەی نۆزدەدا، هێشتا هەر لە چاو هەندێ نـاوچەی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـاتدا دیـاردەیەکی هێنـدە بەربڵاو نەبووە لە کوردسـتاندا تـا وەک نەریتێکـی کـوردەواری دابنـرێ تێی بروانـرێ ئەوەتـا (د.علـی القاسـمی) لە وتارێکیـدا کە بە ناونیشـان(چەمکی دزی لە ئەقڵـی عەرەبـدا..)یە، ڕاسـتگۆیانەو ڕاشـکاوانە بـاس لەو دیـاردەیە دەکـات کە تـا نیـوەی یەکەمـی سـەدەی بیسـتەمیش یەکـێ بـووە لە دیـاردە بەربڵاوەکـانی خـوارووی عیـراق و دەڵێـت: (لە کۆتـایی سـالی ٢٠٠٢دا ئەدیبـی عراقـی (فیصـل عبدالحسـن) کۆمەڵە چیرۆکـی (مـامە دزەکـانم)ی بڵاوکـردەوەو دانەیەکـی بـۆ منـیش نـارد، خوێنـدمەوەو ئەوەشـی سـەرنجی ڕاکێشـام ئەوە بـوو کە بـاس لە حەوت مـامی دەکـات کە لەپـاڵ کـاری ئاسایی ڕۆژانەیاندا هەمـوو شـەوێ هەڵ دەکـوتنە سـەر عەرەبە کۆچەرییەکـان و مەڕو ماڵاتیـان تـاڵان دەکەن و ئەوەی ئاسـان و گرانبەهـایە دەیـدزن، ئەم کۆمەڵە چیـرۆکە بـردمیەوە نـاو هەنـدێک لە یادگارییەکـانی منـاڵیم لە شـارۆچکەیەکی پارێزگـای (قادسـیە)کەتیایدا گەورە بووم، حەڵکی عەشیرەتە عەرەبییەکەی دراوسێمان کە خەریکی کـاری کشتوکاڵی بوون، نـزیکەی هەمـوو شـەوێک دزیـان لە ماڵێـک یـان چەنـد ماڵێکی شـاروچکەکەمان دەکرد، لە کاتێکدا پاسـەوانی شەویشمان هەبوو کە شارەوانی مووچەی دەدایێ، پەیوەنـدیم بە بەڕێـز (فیصـل)ەوە کـرد، ئەوەم لـێ پرسـی کە چیروکـی (مـامە دزەکـانم) هـیچ پەیوەندییەکی بە واقعەوە هەیە؟ پێی ڕاگەیاندم کە ڕاستەقینەیەو واقعیـیەو دوورە لە هەر خەیاڵێکی خودیەوە، لە کاتێکیشدا عەشیرەتەکەی چیرۆکنووس یەکێکە لە عەشیرەتە کۆنە بەناوبانگەکان و عەشیرەتەکەی دراوسێی ئێمەش بەناوبانـک و(ڕێزدارن) (القاسمي، علي (د)، ٢٠٢٠)

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی

بەم پێیە دەكرێ بێ دوودڵێ بڵێین كە كوردستان و كوردەواری لەچاو ولاتانی تردا ئامێزێكی ئاسوودە بووە بەتایبەتی بۆ گەشتیاران خۆ ئەگەر وانەبوایە ئەوا ئەو هەموو گەشتیارە روویان تێ نەدەكرد و ئازادانە تیایدا نەدەگەران

ئەنجام:

- تا ئەمرۆش، گەشتنامەی گەشتیاران، سەرچاوەیەكی دەوڵەمەندنی ئاشناكردنی كوردو كوردستانن بە خۆی بە میللەتانی ترو هەگبەیەكی بەهاداری پر زانیاریشن دەربارەی ژیانی كوردەواری، بۆیە ئاگادار بوون لێیان و خوێندنەوەیان بە چاوێكی زانستانە، دەبێت ببێتە ئەركی لێكۆلەرانمان، لە هەموو ئەو بوارەنەی پەیوەندیان بە كوردو كوردستانەوە هەیەو تا ئێستا بە پێی پێویست بە دی نەهاتووە
- لەگەڵ ئەوەی ئەو دیمەنانەی كە گەشتیاران پیشانمانی دەدەن، دەبێ جێگای بروا بن بەو پێیەی بینراون نەك بیستراو، بەڵام هێشتا هەر وا پێویست دەكات كە وردتر لێیان بروانین، چونكە لە گەلێ شوێنی گەشتنامەكانیاندا دیمەنەكان نەك هەر راستییەكانمان پیشان نادەن، بەڵكو زانیاری نادروستیشیان پێ گەیەنراوەو راستییەكانی تیا شێوێنراوە
- تا ئێستاش، خوێنەری كورد ئاشنا نەكراون بە گەلێك لە گەشتنامەكان، چونكە وەرنەگێرراونەتە سەر زمانی كوردی، هەندێ لەوانەش كە وەرگێرراون، هەڵەو كەم و كوریی زۆریان تێدایە، بۆیە وا پێویست دەكات هەوڵێ ئەوە بدرێ هەموو گەشتنامەكان وەربگێررێنەوە سەر زمانی كوردی و ئەركی وەرگێرانەكەش بە لیژنەیەكی پێكهاتوو لە پسپۆرییە جیاجیاكاندا بسپێررێ نەك هەر بە شارەزایانی زمان
- لە گەشتنامەكاندا رووبەرووی گەلێ باسی گرنگ دەبینەوە كە جێگای هەڵوەستە لەسەر كردنن و پێویستیان بەوە هەیە كە زانستانە لێیان بكۆڵێنەوەو بیانخەینەوە بەردەست، بەتایبەتی ئەو باسانەی كە نەرینیانە ژیانی كوردەواری و كلتووری كوردەوارییان پیشان داوەو و لە زۆر كاتدا نەیارانی كورد لە بەرژەوەندی خۆیان دەیانخەنەوە بەردەست
- دیاردەیەك لەو دیاردانەی كە زووربەی گەشتیاران، ئەگەر سەرجەمیشیان نەبێت، باسیان لێوە كردووە دیاردەی تالانی و دزی و جەردەیی بووە لە كوردستانداو وەك نەریتێكی كوردەواری تێیان روانیوەو كوردستانیان وەك ولاتێكی پر مەترسی وێنا كردووە، ئەمە لە كاتێكدا كوردستان بە بوونی ئەو دیاردەیەشەوە لە كات و سەردەم و شوێنی جیاجیادا هێشتا هەر لە چاو گەلێ لە ولاتانی تردا، هێندە ئارام بووە كە خودی گەشتیاران خۆیان ئازادانە تیایدا گەراون، بێ ئەوەی یەكێكیان تووشی رووداوێكی

Zakho Centre
for Kurdish Studies
سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەكولینێن كوردی

ئەوتـۆ مەترسـیدار بووبـووبێتەوە کە راسـتی تێروانینەکەیـان بسـەلمێنن، چـونکە وەک میوان هەمیشە پارێزگارییان لێکراوە

- ئەو دیـاردەی تـاڵانیەی کە گەشـتیاران تیشـکی دەخەنە سـەر، دیـاردەیەکی فـرە رەهەنـد بووەو هێنـدەی کـورد خـۆی تـاڵانکراو بـووە، هێنـدە تـاڵانکەر نەبووەو تەنانەت هەندێ لە گەشتیارەکان خۆیان بوون بە بەشێک لەو دەستەو تاقمانەی کە گوندنشینانی هەژاری کوردیـــان رووتانـــدۆتەوە، ســـەر بـــاری ئەوەی کە لەلایەن دەوڵەتە داگیرکەرەکـــانی کوردسـتان و جەردەو دزی نـاوخۆوە، لە کـاتی پشـێوی و لاوازی دەسـەلاتی کـورد خۆیـدا، رووتێنراونەتەوە

سەرچاوەکان:

- ئاشنا، ئومێد (وەرگێر)، گەشتەکەی فرەیزەر بۆ کوردستان و میسوپوتامیا ساڵی ١٨٣٤ چاپی یەکەم، پاپخانەی تیشک سایمانی ١٩٩٨
- ئیدموندس، وەرگێرانی حامید گەوهەری، کورد تورک عەرەب، لە بلاوکراوەکانی ناوەندی ئاوێر ٢٠٠٤
- جەعفەر، حەجی(وەرگێر) دەربازبوونەک دکردستانا کیڤی را، چاپخانا زانکویا دهوک، دهوک، ٢٠١٠ رەسوول، عیزەدین مستەفا(دکتۆر) . سەرنجێ لە زمانی ئەدەبیی یەکگرتووی کوردی، چاپخانەی سلمان الاع؟می، بەغداد ١٩٧١

شلماشی، خلیل محمد(وەرگێر) ئەنترۆپۆلۆژی کلتوری، چاپخانەی بەدرخان سلێمانی ٢٠٠٢
- حەمە، باقی محەمەد (وەرگێر) گەشتی ریچ بۆ کوردستان ١٨٢٠ چاپی یەکەم، ئێران، ١٩٩٢
- عەبدوڵلا.نەجاتی.د(وەرگێر)، سەفەرنامەی ولیەم هیوود بۆ کوردستان ساڵی ١٨١٧)، لە بلاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی هەولێر ٢٠١٢
- گۆڤاری دەنگی گێتی تازە ژمارە ٦ بەرگی ٢ ئەیلوول ١٩٤٤ ژمارەکانی دواتری

السندي، بدرخان .الدكتور، المجتمع الكردي في المنظور الاستشراقي دار ئاراس للطباعة والنشر اربيل ٢٠٠٢
- سي حي ايدموندز، ترجمة جرجيس فتح الله كورد وترك وعرب، دار اراس للطباعة والنشر الطبعة الاولى ٢٠١٢
- فريزر جيمس بيلي (رحلة فريزر الى بغداد سنة١٨٣٤ ترجمة جعفر الخياط الدار العربية للموسوعات الطبعة الولى ٢٠٠٦

(بندييه، هنری، ترجمه) الشرقاوى، احمد عبدالوهاب(د)و المهدى، اميمه حسن(د)، دار البشير للپقافه والعلوم مصر ٢٠٢٠

- ALNSWORTH ،WILLIAM FRANCIS ،A PERSONAL NARRATIVE OF THE EUPHRATES EXPEDITION . VOL. 11 . LONDON. 1888
- A ،N ،Groves ،MEMOIR OF THE ANTHONY NORRIS Groves ،. LONDON.1857 ---- PORTER ،.ROBERT KER TRAVELS IN GEORGIA ،PERSIA ،ARMENIA ،ANCIENT ، BABYLONIA ،،VOL 2 . LONDON 1822
- J.SHIEL ،Journey from Tabriz ،through Kurdistan ،The Journal of Royal Geographical Society of London ،1838 ،Vol. 8. (1838)
- FRASER ،J.BAILLIE ،TRAVELS IN KOORDISTAN ،MESOPOTAMIA.VOL 1.LONDON 1840
- HEUD<WILLIAM ،A VOYAGE UP THE PERSIAN GULF LONDON 1819
- Mirella Galletti ،Ph ،D ،Kirkuk:The Pivot of Balance in Iraq Past and
- RICH ،CLAUDIUS JAMES NARRATIVE OF A RESIDENCE IN KOORDISTAN ،.LONDON . Vol 1. Vol 2 . 1836
- R.MIGNAN WINTER JOURNEY RUSSIA THE CAUCASIAN ALPS AND GEORGIA ، ،VOL 1 . LONDON 1839
- (عارف قوربانى كركوك فى مذكرات الرحاله والمسشرقين، موقع مركز گلگامش للدراسات والبحوث الكردية ٢٩ سبتمبر ٢٠٠٨

(موقع الناقد العراقى ٢١ اكتوبر ٢٠٢٠ مفهوم السرقه فى العقل العربى: هل ورپنا عاده السرقه من اجدادنا الجاهليين

http://www.turkmen.nl/1-journal5/3.html 23-8-2020 ،-

)SOITM Iraqi Turkmen Human Rightsالعدد: ارت.٤ – اف ١٢٢٨، ٢٨ حزيران ٢٠١٢)

مجلة الكاردينياجامعة الاحبة2021-1-29-thaqafawaadab/47691. https://algardenia.com

الحياة الكردية في منظور بعض السياح (الأجانب)

الملخص:

يتناول هذا البحث المجتمع الكردي كتابات الرحالة الأجانب الذين زاروا كردستان في القرن التاسع عشر و دونوا مشاهداتهم و ملاحظاتهم حول بعض الجوانب الثقافية و التراثية للمجتمع الكردي في تلك الحقبة من الزمن.

جاء البحث في فصلين ويتكون الفصل الأول من مبحثين في المبحث الأول وجهنا اهتمامنا لبعض المشاهدات عند الرحالة وخاصة تلك المشاهد التي لم يتناولها باحيثونا الى الان مع أهميتهم الثقافية و التراثية سلبا او ايجابا و خصصنا المبحث الثاني لمراجعة كتب الرحالة المترجمة الى اللغة الكردية وذلك من اجل الإشارة الى الأخطاء والنواقص الموجودة فيها.

وجاء الفصل الثاني لدراسة ما جاء في كتب الرحالة حول حوادث النهب والسرقة في كردستان دراسة علمية وذلك من اجل بيان حقيقتهما كيفا وكما

وفي النهاية عرض الباحث الاستنتاجات التي توصل اليها البحث

الكلمات الدالة: *الحياة الكردية، السواح الأجانب، المذكرات*

The Kurdish Life in Some Foreign Tourist's Viewpoint

Abstract:

This research deals with the Kurdish society from the perspective of foreign travelers who visited Kurdistan in the nineteenth century and wrote down their observations and remarks about some of the cultural and traditional aspects of the Kurdish society in that era of time.

The research consists two chapters: the first chapter consists of two sections. In the first section we turned our attention to some observations of the travelers ، especially those observations that our researchers have not yet addressed despite their cultural and traditional importance negatively or positively The second section is devoted to reviewing the travelers books that are translated to Kurdish in the aim of indicating the errors and inadequacies

The second chapter studies what was mentioned in the books of travelers about the incidents of looting and theft in Kurdistan a scientific study in order to clarify their reality. quqlitatively and quartitaively.

Finally the researcher presented the conclusions reached by the research.

Keywords: *Kurdish Life, Foreign Tourist', Tourism, Memories.*